

دوربیت له توندوتیژی و رقهه لگر. ئەم باسه پیکهاتوه له دو بهش و چەند ئەنجامیک و لیستی سەرچاوهکان به جۆیک:

بهشی یه کهم: به ناو نیشانی (زمان و توندوتیژی زمانی له پروانگهی کۆمه لایه تییه وه) باس له زمان و به کارهینانی، پیناسه ی توندوتیژی زمانی، واتای زمانه وانی توندوتیژی، واتای دهرونی توندوتیژی زمانی، شیوه کانی به رجه سته بونی توندوتیژی زمانی، تایبه تمه ندییه کانی زمانی توندوتیژی، کاریگه ریه کانی توندوتیژی زمانی له سهر کۆمه لگه، لیکه وته کانی توندوتیژی له خیزاندا، ئەو فاکتەر و بواره کۆمه لایه تیانه ی توندوتیژی زمانی دهخه نه وه.

بهشی دوهم: به ناو نیشانی (زمان و توندوتیژی زمانی له بواری پهروه ده) باس له توندوتیژی زمانی له بواری پهروه ده، په یوه ندی نیوان توندوتیژی زمانی و په فتاری توندوتیژی، په یوه ندی نیوان توندوتیژی زمان و گه یانندی زمانی، پلانی زمانی له بواری پهروه ده، تایبه تمه ندییه کانی زمان له بواری پهروه ده، ئەرکه کانی زمان.

کیله وشهکان: فهلسه فه ی پهروه ده، زمان، توندوتیژی زمانی، توندوتیژی جهسته یی، ئەته کیتی زمان.

زمان و توندوتیژی زمانی له بواری پهروه ده

شکر محمد صالح^۱ - نهریمان عبدالله کریم^۲

^{۱،۲} بهشی زمانی کوردی، کولیتی پهروه ده ی بنه په تی، زانکوی سه لاهه ددین، ههولیر، ههریمی کوردستان، عیراق.

پوخته:

ئەم توێژینه وه یه به ناو نیشانی (زمان و توندوتیژی زمانی له بواری پهروه ده) باسی به کارهینانی زمان دهکات له بواری پهروه ده، به کارهینانی زمانی توندوتیژی و کاردانه وه ی توندوتیژی دهرونی و جهسته یی و لیده که ویته وه، هۆکاری زۆر هه ن بۆ ئەوه ی تاک زمانی توندوتیژی بیت له کۆمه ل و خیزان و قوتابخانه، بۆیه به تایبه تی له بواری پهروه ده یی پیویسته زۆر به وردی کار له سهر زمان بکریت، ده بیت قوتابخانه ببیته سه نته ریک تاوه کو له پریگه یه وه کاریگه ری بخریته سهر زمان و فه ره نگی تاک، دوربیت له کاریگه ریه نه رینییه کان، پیویسته دارشتنی دهقه کان به جۆریک بیت به یه کسانی ئاراسته ی هه موان بکریت هه ستی کهس بریندار نه کات، فهلسه فه ی ولات بۆ ئاراسته کردنی بیر و زمانی تاک و له ویدا په نگدانه وه ی ده بیت له سهر په فتار و ئەته کیتی تاک، به پلانه وه کار بۆ ئاماده کردنی تاکیک بکریت

Article Info:

DOI: [10.26750/Vol\(10\).No\(1\).Paper2](https://doi.org/10.26750/Vol(10).No(1).Paper2)

Received: 17-April-2022

Accepted: 29-May-2022

Published: 29-March-2023

Corresponding Author's E-mail:

Shukur.saleh@su.edu.krd

Nareman.kareem@su.edu.krd

This work is licensed under CC-BY-NC-ND 4.0

Copyright©2022 Journal of University of Raparin.

[29]

Original Article / Doi: [10.26750/Vol\(10\).No\(1\).Paper2](https://doi.org/10.26750/Vol(10).No(1).Paper2)

پیشهکی:

- 1- ناوینیشانی تووژینهوهکه: تووژینهوهکه بهناوینیشانی (زمان و توندوتیژی زمانی له بواری پهروهده) باس لهوه دهکات که چۆن له پێگه، بهکارهینانی زمانیکی توندوتیژ له بواری پهروهدهدا تاکیکی توندوتیژ بهرهمدیت هم له پوی زمان و هم له پوی ئەتهکیتهوه.
- 2- ریبازی تووژینهوهکه: ئەو ریبازهی له م تووژینهوهیه بهکارهاتوه، وهسفیه.
- 3- پرسپاری تووژینهوهکه: تووژینهوهکه ئەم پرسپارانە لهخۆدهگریت:
- 1- ئایا توندوتیژی زمانی ههیه؟
- 2- ئایا توندوتیژی زمانی دروستکهری کهسه-یان باریکی خۆرسکی کهسهکانه؟
- 3- ئایا هیچ پهیوهندییهک ههیه؟ له نیوان توندوتیژی زمانهوانی و توندوتیژی جهستهیی؟
- 4- ئایا بهکارهینانی زمان له بواری پهروهده بوته هۆی بهرهمهینانی تاکیکی نهرمونیان، تا چند بهکارهینانی زمان بوته هۆی پاراستنی هاوسهنگی نیوان تاکهکان؟
- 5- گرنگی تووژینهوهکه: گرنگی ئەم لیکۆلینهوهیه له وهدایه، که به هۆی بهکارهینانی زمانی زبرو توندوتیژییهوه له بواری پهروهدهدا بهیهکهوه ژیان دهکهوینه مهترسییهوه، پێچهوانهکەشی راسته، که دهکریت زمانیکی ریزداری ببیته هۆی بهیهکهوه ژیان و پاراستنی سهروهی تاک و هاوسهنگی کومه لایهتی.
- 6- ناوهروک و پلانی تووژینهوهکه: بهشی یهکه م: بهناوینیشانی (زمان و توندوتیژی زمانی له پروانگهی کومه لایهتییهوه) باس له زمان و بهکارهینانی دهکات، پیناسهی توندوتیژی زمانی، واتای زمانهوانی توندوتیژی، واتای دهرونی توندوتیژی زمانی، شیوهکانی بهرجهسته بونی توندوتیژی زمانی، تاییه تمهندییهکانی زمانی توندوتیژ، کاریگه ریبهکانی توندوتیژی زمانی له سهه کومه لگه، لیکه وتهکانی توندوتیژی له خیزاندا، ئەو فاکتەر و بواره کومه لایهتییهکانی توندوتیژی زمانی دهخه نهوه.
- بهشی دوهم: بهناوینیشانی (زمان و توندوتیژی زمانی له بواری پهروهده) باس له توندوتیژی زمانی له بواری پهروهده، پهیوهندی نیوان توندوتیژی زمانی و رهفتاری توندوتیژ، پهیوهندی نیوان توندوتیژی زمان و گه یاندنی زمانی، پلانی زمانی له بواری پهروهده، تاییه تمهندییهکانی زمان دهکات له بواری پهروهدهدا، ئەرکهکانی زمان.

زمان و توندوتیژی زمانی له بواری پهروهده بهشی یهکهم زمان و توندوتیژی له روانگهی کومه لایه تیبهوه

۱-۱: زمان و بهکارهینانی:

زمان یهکته که له تایبه تمه ندییه کانی زمانی مروّف، که بههویه وه ده توانریت بهباشترین و جوانترین شیوه مه بهسته کانی خوئی بگهینیت، بهمش هرچه ند گرنگی به زمان بدریت، نه وهنده کاریگه ری دهربرینه کانی (دهربرینه زمانیه کان) به پیژ و کاریگه رتر دهن، ههروه ها بههوی نه وهی زمان سیمای کلتوری و کومه لایه تی و دهربری ژیری و دهرونی و ههست و سوزو هه لچونه کان و ریژ و بیپیزی هه ر تاکیک دهرده خات، زور بواری تری وهک ژینگه دهروبه ر پوّلان هه یه له ناراسته کردنی تاک، ئینجا بیروکه کانمان له ریگه ی زمانه وه دهرده برین و ده توانریت کاریگه ری له سه ر تاکه کان په یدابکات و بهروه ئاینده یه کی ناراسته کراو و مه بهستدار بیات. (زمان دهرریکی یه کجار بالا له ژیانی ئیمه ی مروّفدا ده بینیت بو هه ر لایه ک ده چین و بهه ر لایه کدا دهروانین، ده بینین زمان له به رده ست و دهمدایه، بوته به شیکي وا له ژیانی مروّفدا، که هه رگیز لئی جیانابیته وه (محمد معروف فه تاح: ۱۹۹۰: ۳)، زمان بو مروّف وهک ئامرازیکي کاریگه ر وایه، چون بیه ویت، نه رینی یان نه رینی ده توانریت به کاریبهیت.

به کارهینانی زمانیکي ریژدار و زمانیک ناراسته ی هه موان بیت، ههستی ههچ که سیک بریندار نه کات، نه بیته هوی بیپیزی به که سانی تر، پهفتاری مروّفی کارامه یه، بههویه وه رزگارمان ده بیته له رودانی مملانی و گرژی، که بههوی زمانیکي توند و زبره وه ناراسته ده کریت، که واته ده توانین له ریگه ی به کارهینانی زمانیکي ریژ و جوانه وه، کومه لگه یه کی ناشته وایی دور له به یه کدادان دروست بکه یه ن، بهمش پوّلی زمان گرنگه له پاراستن و به هیزکردنی په یوهندی نیوان که سه کان له نیو کومه لگه یه کی دیاریکراودا، بو یه زمانیکي ریژدار دور له توندوتیژی ده بیته هوی نه رمینواندن له مامه له کردن و په چاوکردنی مافه کانی نه وانی تر. زمان دهرریکی کارا له ژیانماندا ده گپیت، به تایبه تی له په یوهندییه کومه لایه تیبه کاند، به وهی هه مو که سیک ناره زوده کات به زمانیکي نه رمونیان و دور له توندوتیژی په یوهندی له گه ل بکریت، که نه مهش خوئی له خویدا ده بیته هوی خودورخسته وه له شیوه کانی بیپیزی، که ده بیته هوی مملانی له نیوان نوسه ر و خوینه ر یان قسه که ر و گو یگر. لیروه وه به کارهینانی زمانیکي نه رمونیان و ریژدار به ئامانجی نه وهی تاکه کان فیری راست بن له هه ر چین و تو یژیک بن له کومه لدا. نه مهش به و واتیه دیت ریژگرتنی زمانی په یوهسته به و په یوهندییه زمانیه ی له نیو تاکه کانی کومه لدا یه، نه گه ر بیت و زمانیکي توندوتیژ به کاربهینریت، له نه نجامدا مملانی دروستده کات و ده بیته هوی بیپیزی و سوکایه تیکردنی تاکه کان (نارام عبدالواحد حمد رشید: ۲۰۱۳: ۳۷).

ریژگرتن له زماندا به و مانایه ی ههستی به رامبه ر نه روشینیت و گرنگی به تایبه تمه ندییه که سیه کان بدات، چونکه ریژگرتن کومه لیک به های کومه لایه تی و چالاکیه به ئامانجی گرنگیدان به ههستی نه وانی تر، نه میش به هه لسه نگاندنی تاک بو گو یگر، یان بو ده که به رجهسته ده بیت. به کارهینانی زمان له ژیانی پوژانه په یوهندییه کی

دانه‌برای له‌گه‌ل تاکه‌کاندا هه‌یه، به‌تایبه‌تی له دەرشتنی ده‌قیکی زانستیدا، چونکه دەرشتنی ده‌ق خۆی له خۆیدا پێویستی به‌پروژه‌یه‌کی زانستی هه‌یه، که تاییدا چه‌ندین پڕه‌نسیپی ئەکادیمی به‌شداری له هینانه‌ کایه‌ی ده‌ق ده‌که‌ن، به‌مه‌ش کاریگه‌ری به‌سه‌ر تاکدا دروست ده‌کات، ئینجا ئەگه‌ر هات و ده‌قیک بۆ کۆمه‌لێکی دیاریکراو داب‌پێژریت، به‌نمونه له‌ بوا‌ری په‌روه‌رده‌ گرنگی خۆی هه‌یه، به‌وه‌ی پێویسته ده‌قه‌که له‌ پیناو پروژه‌یه‌کی زانستی ئامانج‌داربیت. ئەوه‌ی جی‌ی سه‌رنجه له‌ دەرشتنی ده‌قی په‌روه‌ده‌یی پێویسته زمانیکی نه‌رم و نیان و ریزدار تیندا به‌کاربیت، به‌شێوه‌یه‌ک وشه و ده‌سته‌واژه و پسته و ده‌قه‌کان داب‌پێژریت، له‌ مملانیی و توندوتیژی دوربیت. چونه‌تی دەرشتنی ده‌ق و به‌کارهینانی زمان تاییدا ده‌بیت ره‌نگدانه‌وه‌ی به‌سه‌ر تاک و کاریگه‌ریه‌کانی له‌ خوره‌وشتی تاکه‌کاندا به‌دیاریکه‌ویت، بۆیه پێویسته زمانی نوسینی ده‌قه په‌روه‌رده‌یه‌کان به‌تایبه‌تی له‌ بازنه‌ی یه‌که‌م (یه‌که‌م، دوهم، سێهه‌م) و بازنه‌ی دوهم (چواره‌م، پینجه‌م، شه‌شه‌م) ی بنه‌په‌تیدا ره‌نگدانه‌وه‌ی به‌سه‌ر قوتابی هه‌بیت، به‌مه‌ش تاک هه‌مان ئەو ئاسته له‌ زماندا وه‌رده‌گریت، که له‌ دەرشتنی ده‌قه‌کان کاری له‌سه‌رکراوه، بۆیه پێویسته زمانیکی ریزدار هاوشانی به‌ها کۆمه‌لایه‌تی و ئایینی و سیاسی و رۆشنی‌بیریه‌کان کاری له‌سه‌ر بکریت. ده‌ق ناوه‌ندیکه زمان و بیری نوسه‌ر ده‌گوازیته‌وه بۆ خۆینه‌ر، زمان ئەو چوارچیوه‌و زه‌مینه‌یه، که نوسه‌ر کاری تیده‌کات بۆ ئەوه‌ی بیرو هزر و بۆچونه‌کانی بگوازیته‌وه و له‌ ده‌قدا به‌رجه‌سته‌ی بکات (عومه‌ر میراوده‌لی: ۲۰۰۸: ۵۳). به‌هۆی ئەوه‌ی زمانیش دیارده‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تییه، بۆیه دریزه‌پیدان و به‌رده‌وامبونی په‌یوه‌ندیه‌کانیان به‌به‌کارهینانی زمانیکی نه‌رم و نیان و ریزه‌وه ئەنجام ده‌ده‌ریت، چونه‌تی ده‌ربیرینی هه‌ستی نوسه‌ر له‌ ده‌قدا، ئامرازیکی به‌هیزه و کاریگه‌ری له‌ پته‌وکردنی په‌یوه‌ندیه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان و چاره‌سه‌ری گه‌روگرفته‌کاندا ده‌بیت، ئەمیش به‌هۆی هه‌بونی کۆمه‌لێک هۆکاری، وه‌ک توانا و ئەته‌کیتی نوسین به‌شێوازیکی تایبه‌ت، که له‌ریگه‌یه‌وه ده‌توانین له‌ ده‌ربیرینه‌کان بکۆلینه‌وه، بۆیه هه‌لبژاردنی وشه و ده‌ربیرینیک یان شێوازیکی گونجاو، کاریگه‌ر له‌سه‌ر تاک له‌نیو چه‌ندین شێوازی تر ئامانجی نوسه‌ر له‌ نوسینه‌که ره‌نگدانه‌وه‌ی ده‌بیت (حه‌مه‌نوری عومه‌ر کاکي: ۲۰۰۸: ۱۴). بیر و رای نوسه‌ر له‌ نوسینی ده‌قی زانستی کاریگه‌ری ده‌بیت له‌سه‌ر تاک له‌ریگه‌ی دەرشتنی ده‌قه‌کانی نیو په‌رتوکه په‌روه‌رده‌یه‌کان، زمان له‌و دەرشتنه‌ چۆن کاریگه‌ریه‌کان ده‌گوازیته‌وه لای تاک، به‌مه‌ش قوتابی له‌ریگه‌ی نوسینی ده‌قه‌کانه‌وه، هه‌سته‌کان وه‌رده‌گریت و بارگاوی ده‌بیت، له‌ویدا زمانیکی نه‌رمونیان یان توندوتیژ ره‌نگدانه‌وه‌ی ده‌بیت.

ولاتان له‌ریگه‌ی پڕۆگرامه‌کانه‌وه ئایدۆلۆژیا و سیاسه‌تی خۆیان داده‌رێژن، که له‌ریگه‌ی نوسینی په‌رتوکه په‌روه‌رده‌یه‌کانه‌وه په‌یامی خۆی ده‌گه‌یه‌نیته‌ قوتابی، ئینجا گه‌یاندنی ئەم په‌یامه له‌ریگه‌ی زمانیکی ریزدار له‌ ترۆپکی به‌ها کۆمه‌لایه‌تییه‌کان کاریگه‌ری زۆر باشتتری ده‌بیت، بۆیه یه‌کیک له‌ په‌یامه‌ گرنگه‌کانی قوتابخانه و په‌روه‌رده ئەوه‌یه، که وه‌ک ده‌زگایه‌کی گرنگ و مالی دوهمی قوتابی سه‌یر بکریت، چونکه له‌وانه‌یه گه‌ر به‌م شێوه نه‌بیت ئەوا تاکی توندوتیژ دروست ده‌بیت له‌ریگه‌ی زمانی زه‌ر و بیبه‌ها، که دوا‌جار ده‌بیت هۆی ئەوه‌ی کاریگه‌ری نه‌رینی له‌سه‌ر په‌یامی په‌روه‌رده‌یی بیته‌ کایه‌وه (عبدالسلام نجم الدین و هدی اسماعیل: ۲۰۱۷: ۱۰)، لیره‌وه گرنگی زمان له‌پروژه‌ی په‌روه‌رده به‌ دیارده‌که‌ویت، که‌واته ده‌بیت له‌ نوسینی په‌رتوکی په‌روه‌رده‌یی

گرنگی به به‌ها کومه‌لایه‌تی و ئایینی و روشنبیری و سیاسی... هتد بدریت، تاوه‌کو تاکی روشنبیر و نهرمونیان و ریزدار و بیرمهند دور له ئاکاری توندوتیژ، که له ریگه‌ی زمانه‌وه له پرۆگرامی په‌روه‌رده‌بیه‌وه وه‌ریده‌گریت.

۲-۱: توندوتیژی زمانی (چه‌مک و پیناسه):

پیش‌ئه‌وه‌ی باس له توندوتیژی زمانی بکه‌ین هه‌له‌وه‌سته‌یه‌ک له‌سه‌ر توندوتیژی ده‌که‌ین، به‌گشتی ده‌توانین بلین توندوتیژی ئه‌و کاره‌یه، که کاردانه‌وه‌ی خراب له‌سه‌ر به‌رانبه‌ر دروست ده‌کات، ئه‌ویش له‌ریگه‌ی بپریزیکردن به‌رانبه‌ر و سه‌رزشتیکردن و سوکایه‌تیکردنی، توندوتیژی دو ئاست له‌خۆده‌گریت، ئه‌وانیش (ئاستی هه‌ست، ئاستی کردار)، ئاستی هه‌ست مه‌به‌ست له‌وه‌یه کاتیک بپریزی به‌رانبه‌ر که‌سیک ده‌گریت، کاریگه‌ری له‌سه‌ر هه‌سته‌کانی دروست ده‌بیت و په‌نگخواردو ده‌بیت به‌وزه‌ی نه‌رینی، هه‌له‌به‌ته له‌کاتی گونجاو و مه‌به‌ست ئه‌و کاته‌ی تاکه‌که بۆی ده‌ره‌خسیت، له‌ داها‌تودا توندوتیژییه‌که ده‌چپته ئاستی کردار، به‌مه‌ش تاکه‌کان له‌ریگه‌ی زمانیکی زبره‌وه کاردانه‌وه‌ی توندوتیژیان ده‌بیت، ئاراسته‌یه‌کی نه‌شیاوی کومه‌لایه‌تی، دور له‌ په‌روه‌رده و به‌ها مرۆفایه‌تیه‌کان وه‌رده‌گرن. توندوتیژی ته‌نیا کرداریکی ماددی نییه‌ دژی که‌سانی تر، به‌لکو بریتی ده‌بیت له کرداریکی زمانی له‌ باریکی سایکۆلۆژی هه‌لچویی به‌ ئه‌نجام ده‌گه‌یه‌نریت، له‌باریکی په‌یوه‌ندی کارلیککراودا که سیماکه‌ی بریتی ده‌بیت له‌ ناکۆکی و توپه‌یی و دژایه‌تی و رق و کینه به‌رانبه‌ر ئه‌وانی تر، که هه‌ستیک و هه‌لچونیکی ناو‌خۆیییه و کاردانه‌وه‌یه‌کی ده‌ره‌کییه، ئاشکرایه ئه‌م هه‌سته ناو‌خۆیییه و کاردانه‌وه‌یه ده‌ره‌کییه له‌لایه‌ن زمانه‌وه‌ گوزارشتی لیده‌گریت (مراد موهوب: س.ب. ۴).

۳-۱: زاراوه‌ی توندوتیژی:

ئه‌و زاراوه‌یه له‌زمانی ئینگلیزیدا پینده‌گوتریت (Violence)، له‌ زمانی عه‌ره‌بی (عنف) ی بۆ به‌کارهاتوه و له‌ زمانی کوردیشدا (توندوتیژی) به‌کاردیت، که له‌ بنه‌ره‌تدا وشه‌ی (Violence) له‌ (Violation) لاتینی وه‌رگیراوه، که به‌ واتای هیز خستنه‌سه‌ر ده‌رونی به‌رانبه‌ر به‌کاردیت و به‌شیوه‌یه‌کی نایه‌کسانی و بریندارکردنی هه‌ستی ئه‌وانی تر (حسنین توفیق ابراهیم: ۱۹۹۹: ۲۱)، که‌واته توندوتیژی کاریگه‌ری خستنه‌سه‌ر به‌رانبه‌ره به‌شیوه‌یه‌کی نه‌رینی، به‌مه‌ش کاردانه‌وه له‌سه‌ر ده‌رونی به‌رانبه‌ر دروست ده‌کات.

۴-۱: واتای زمانه‌وانی توندوتیژی:

توندوتیژی وشه‌یه‌کی لیکدراوه له‌ دو به‌شی واتادار و زیاتریش (توند-و-تیژ-ی) هوه‌هاتوه، هه‌ردو به‌شه‌که ئاوه‌لناون، به‌جیا یان به‌ لیکدراویش مانای ئه‌رینی ناگه‌یه‌نن، که به‌ مانای کرداریکی توندوتیژ دور له‌ نهرمونیان دیت، هه‌ر په‌فتاریکی واتای ترس و نا‌ئارامی و دل‌ه‌راوکی، که‌مکردنه‌وه و بپه‌شکردن و شکاندن، ماف پینه‌دان دیت، به‌کارهینانی زمانیکی دور له‌ نهرم و نیانی زیان به‌ به‌رانبه‌ر ده‌گه‌یه‌نیت، به‌مه‌ش کاردانه‌وه‌ی خرابی له‌سه‌ر ده‌بیت.

۵-۱: واتای دهرونی توندوتیژی زمانی:

واتای توندوتیژی له‌روی دهرونییه‌وه په‌یوه‌سته به هەر هۆکاریک، که کاریگه‌ری ده‌کاته سەر دهرونی مروّف و برینداری ده‌کات، زۆرتین و کاریگه‌رتین شیوه‌ی توندوتیژییه، که کاریگه‌ری له‌سەر بونیادی که‌سایه‌تی ئەو تاکه ده‌بیت به‌دریژی ته‌مه‌نی، که ده‌شیت ئەمه له‌په‌یگه‌ی خراپ به‌کاره‌ینانی زمانه‌وه بوبیت، که سوکایه‌تی و که‌مکردنه‌وه... ده‌گرێته‌وه (کنیر عبدالله: ۲۰۰۷: ۳۳). په‌که‌م زانینی که‌سی به‌رانبه‌ر له‌په‌یگه‌ی که‌مکردنه‌وه‌ی ده‌ستکه‌وته‌کانی، په‌شکه‌وته‌کانی و روه‌په‌بونه‌وه‌ی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی که‌سه‌که، بۆ ئەوه‌ی وای لێکه‌ی که‌سه‌که هه‌ست به‌ دارمانی دهرونی بکات، ئەمه‌ش به‌هه‌ر شیوازیک بیت، که له‌په‌یگه‌ی زمانه‌وه ئەنجام ده‌دریت.

که‌واته توندوتیژی له‌روی دهرونییه‌وه به هۆکاریکه‌وه به‌ستراوه‌ته‌وه، له‌په‌یگه‌یه‌وه کاریگه‌ری نه‌رینی ده‌کاته سەر دهرونی مروّف و ده‌بیته‌وه‌ی بریندارکردنی، وه‌ک هه‌لسوکه‌وتی نه‌شیواو، قسه‌ی ره‌ق... هتد، که زۆربه‌ی کات ئەو ره‌فتاره نه‌شیواوه به‌مه‌به‌ست و ئامانجیکی دیاریکراوه‌وه ئاراسته‌ی به‌رانبه‌ر ده‌کریت، چ له‌په‌یگه‌ی زمانه‌وه بیت یان نازمانی، که دواچار ده‌بیته‌وه‌ی بنیاتنانی خویه‌کی خراپ له‌ ناخی مروّفه‌کاندا به‌دریژی کات ره‌نگدانه‌وه‌ی ده‌بیت.

۶-۱: شیوه‌کانی به‌رجه‌سته‌بونی توندوتیژی زمانی:

توندوتیژی زمانی به‌شیوه‌ی جیاواز به‌رجه‌سته‌ده‌بیت، به‌جۆریک ئازار گه‌یاندنه به‌ دهرونی که‌سیک یان کۆمه‌له‌ که‌سیکه‌وه، له‌په‌یگه‌ی زمانه‌وه فشاری دهرونی بییه‌شکردن و سوکایه‌تی په‌یکردن و به‌که‌م زانین... هتد، بۆ نمونه:

- بییه‌شکردن و گرنگیپێدان.
- نه‌بونی دادپه‌روه‌ری له‌ ماف و ئەرکدا.
- سوکایه‌تی په‌یکردن و گالته‌جاری.
- په‌چراندنی که‌نالی په‌یوه‌ندیکردن.
- به‌پاکردنی شه‌ری دهرونی.
- به‌کاره‌ینانی هه‌ره‌شه و گه‌ف و چاوسورکردنه‌وه له‌ کاروباره‌کانی ژیانیدا.
- ترساندن و هه‌راسانکردن.
- فه‌رامۆشکردن و گوئی نه‌دان به‌داواکاری.
- به‌کاره‌ینانی زمانی زبر و جنیو‌فرۆشی و ده‌مش‌ری.
- ره‌تکردنه‌وه و قبولنه‌کردنی تاک.
- گوشه‌گیری.
- به‌خراپی سود لێوه‌رگرتن.
- سارد و سوپی سوژداری.

- که متەر خه می و بیباکی به رانبه ر به مندا ل.
- سه پاندنی ر اوبو چون به رانبه ر ئه وانی تر (محمد صالح پیندر ویی: ۲۰۱۲: ۳۲).

۷-۱: تایبه تمه ندیبه کانی زمانی توندوتیژ:

به شیوه کی گشتی بو دهستنیشانکردنی سیماکانی توندوتیژی زمانی، ده توانین له ریگه ی رهفتاره زمانیه کانی تاکه وه دهستنیشانی وشه و دهسته واژه زبانه بکهین که ده بیته هوی به هر مهینانی زمانیکی توندوتیژه وه، ئه مهش به هوی ئه وهی زمان بریتیه له کومه لیک هیما ی به کارهاتو که ئاراسته ی که سانی تر ده کریت ئه گه ر هاتو به شیوازیکی توند و بیژی به کارهات، ئه و له توانای دا هه یه دهرونی به رانبه ر بریندار بکات و کاریگه ری نه رینی بخاته سه ر ههسته کانی، به مهش ئه م شیوازه ی زمان له به هاکان و ئه رکی خوی داده مالریت، که به هایه کی پیروزی کومه لایه تیبه، بو ئه رکیکی توندوتیژ و رهق به کاریدینیت.

که واته ده توانین له پری رهفتاره کانه وه توندوتیژی زمانی دهستنیشان بکهین، که رهفتاریکی چاوه پروانه کراوی په یوه ندیبه کومه لایه تیبه کانه، که تاکه کان توشی به یه کدادان دهکات چ له روی زمانه وه چ له روی هه لسوکه و ته وه، دوا جار له وانه یه بیته هوی ئاژاوه نانه وه و بهرده و امیدان به رهفتاری نابه جینی زمانی و جهسته یی (Watts,2003:30). به شیک له تایبه تمه ندیبه کانی زمانی زبر و توندوتیژ ده خهینه پرو:

- ۱- زمانیکی زبره، به و مانایه ی ههستی گوینگر دهروشینیت.
 - ۲- دارشتنی بیروکه کان مه به ستدارن، تاوهکو له ریگه یه وه تاک به ره و ئامانجه دیاریکراوه که ببات.
 - ۳- به کارهینانی شیوازیکی له زمان، دوره له به ها مرو قایه تیبه کان، وشه و دهسته واژه کان نامون و کاردانه وهی نه رینی له دهرونی تاکه کان دهروینیت.
 - ۴- وشه و دهسته واژه کان به جو ریک داده ریژریت که رهنگدانه وهی دله راکوی و ترس و رق و کینه یه له به رانبه ر، ئینجا کاردانه وه که به راسته وخو بیت، یانیش ناراسته وخو.
 - ۵- زمانی به کارهاتو له م شیوازه دا، به تایبهت له بواری په روه رده کاردانه وهی خراپی ماوه دریز به جیده هیلیت و له داها تودا رهنگدانه وهی زیاتری ده بیت.
- له م پروانگه یه وه زاروا هیه ک هاته کایه وه ئه ویش بریتیه له به کارهینانی رهوشتی زمانی، چونکه تایبه ته به لیکولینه وه له روکاره کانی خراپ به کارهینانی زمان، یانیش ریزداری له قسه کردندا و کاریگه ریبه کانی له سه ر که سی به رامبه ردا.

۸-۱: کاریگه ریبه کانی توندوتیژی زمانی له سه ر کومه لگه:

زمان یه کیکه له پایه گرنگه کانی به یه که وه مانه وه و هاموشو کردنی تاکه کانی کومه لگه یه، به و مانایه ی زمان یه کیکه له هوکاره هه ره گرنگه کانی مانه وه و په یوه ندیکردنی تاکه کانه له کومه لگه دا. به کارهینانی زمان و رهوشتی زمانی کاریگه ری به رچاوی ده بیت له نیوان تاکه کان، له به ره وهی زوربه ی ئه و کیشه و گرفتانه ی له کومه لگه ی مرو قایه تی به ره وروی تاکه کان ده بیته وه، له ریگه ی خراپ به کارهینانی زمانه وه ده بیت، ئه میش به هوی ئه وهی

زمان چ له ئاستی تاک بیت یان کۆمه‌ل، هۆکاریکه بۆ په‌یوه‌ندی گه‌یاندن و تیگه‌یشتن و وابه‌سته‌ی کۆمه‌لایه‌تی، له هه‌مان کاتیشدا زمانیکی توند ده‌بیته هۆی داب‌ران و لیکجیا‌بونه‌وه و توندوتیژی لیدیته‌کایه‌وه، به‌مه‌ش ده‌توانین ب‌لین توندوتیژی زمانی نه‌خۆشیه‌که له‌سه‌ر ئاستی بواره جیا‌جیا‌کانی ژیا‌نی په‌روه‌رده، سیاسه‌ت، ئایینی، کۆمه‌لایه‌تی...هتد.

۱-۸-۱: ژینگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی و توندوتیژی زمانی:

خیزان له‌سه‌ر ئاستی کۆمه‌لایه‌تی گرن‌گترین ناوه‌ندی توندوتیژی زمانیه‌یه له کۆمه‌لگه‌دا، ئه‌گه‌ر هاتو نا‌کۆکیه‌کانی نیوان ئەندامانی خیزان زۆر بون، به‌هۆی به‌کاره‌ینانی خرابی زمان، ده‌توانین ب‌لین توندوتیژی له‌سه‌ر خیزان، سه‌رچاوه‌یه‌که بۆ دروستبونی نا‌کۆکیه‌کان له‌سه‌ر ئاستی کۆمه‌لگه‌دا، چونکه هه‌ر خیزانه له کۆمه‌لگه‌یه‌کی بچوک کۆمه‌لگه‌یه‌کی گه‌وره‌تر به‌ره‌مه‌ده‌ینیت، به‌رده‌وام کۆمه‌لگه‌ی مرۆقایه‌تی له‌په‌رینه‌ی خیزانه‌کانه‌وه ئاراسته‌ ده‌کری‌ن، په‌وشتی خیزانی به‌ به‌رده‌وامی کاریگه‌ری ده‌خاته سه‌ر ئەندامه‌کانی، توندوتیژی خیزانی له‌نیوان ئەندامه‌کانی جه‌سته‌یی بیت یان رۆحی کاردانه‌وه‌ی خرابی ده‌بیتن وه‌ک تیکچونی ده‌رونی، هه‌ر‌ه‌شه و جنیو، به‌که‌م زانیین...هتد، هه‌مو ئه‌وانه هۆکاری نه‌بونی هه‌لسوکه‌وتی زمانی په‌وشتی زمانی دروسته. به‌کاره‌ینانی زمانیکی بی‌په‌ری له‌نیوان ئەندامه‌کانی خیزاندا به‌یه‌کیک له هه‌ره شیوه مه‌ترسیداره‌کان له‌نیو کۆمه‌لگه‌دا داده‌نری‌ت، به‌تایبه‌ت له ژیا‌نی خیزانه‌کاندا، چونکه کاریگه‌ری ده‌رونی له ناخی تاکه‌کاندا دروست ده‌کات و نه‌وه به‌دوای نه‌وه ده‌گوازریته‌وه، وه‌کو به‌شیک له که‌سایه‌تی تاکه‌کان له‌گه‌لیان به‌رده‌وام ده‌بیت، که خۆی له قسه و توانج و هه‌ر‌ه‌شه ولۆمه ده‌بینیته‌وه، به‌شیوه‌یه‌ک ده‌بیته هۆی شکانی نرخ و به‌های مرۆف (حه‌سیبه عبدالکریم و نوخسه فه‌تاح نوری: ۲۰۱۰-۲۷)، خیزان وه‌کو یه‌که‌مین ده‌زگای په‌روه‌ده‌یی بۆ تاک و کۆمه‌لگه وایه، ئه‌گه‌ر باوان به زمانیکی په‌یژداره‌وه دور له توندوتیژی قسه له‌گه‌ل ئەندامه‌کانیان بکه‌ن، ئه‌وا نه‌وه‌کانیان ئاراسته‌یه‌کی باشیان له‌په‌ری که‌سایه‌تییه‌وه ده‌بیت، تاکیک دروست ده‌بیت په‌یژدار و بیرمه‌ندو هۆشیار، دوا‌جار خیزانیکی رۆشن‌بیر دروست ده‌بیت، که تاک تیا‌یدا په‌یژدار و به‌به‌هایه، به‌لام ئه‌گه‌ر باوان زمانی زبیریان به‌رانبه‌ر منداله‌کانیان به‌کاره‌ینا، ئه‌وا تاکیکی ده‌رون شیواو و دور له به‌ها کۆمه‌لایه‌تییه‌کان دروست ده‌بیت، به‌مه‌ش خیزانیکی نائاسوده کۆمه‌لگه‌یه‌کی په‌وشتی زمانی خراب، که تاک تیا‌یدا سه‌رگه‌ردان ده‌بیت ب‌بیاک ده‌بیت بۆ خۆی و خیزان و ولاته‌که‌ی.

مرۆقه‌کان به‌ها و خوره‌وشتی خۆیان له‌په‌رینه‌ی هه‌لسوکه‌وتکردنیک کۆمه‌لایه‌تی له‌گه‌ل به‌رانبه‌ر وه‌رده‌گری‌ت، ئه‌میش له‌په‌رینه‌ی بیروباوه‌ر و کلتوری بابو با‌په‌یرانییه‌وه و له‌په‌رینه‌ی په‌یوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی، هۆکاره‌کانی را‌گه‌یاندن کاریگه‌رییان له‌سه‌ر په‌وشتی زمانی تاک ده‌بیت، به‌جۆریک هه‌ریه‌که‌یان شوینه‌واریک له‌سه‌ر هه‌لسوکه‌وتی که‌سه‌که جیده‌هیلن (ماهر محمود عمر: ۱۹۸۸: ۱۳۱). لیره‌و توندوتیژی زمانه‌وانی له هۆکاره‌کانی را‌گه‌یاندن نیشاندده‌ری‌ت و ئەنجام ده‌دری‌ت، که بریتیه‌یه له ئەنجامی کارلیکی کۆمه‌لایه‌تی له‌گه‌ل یه‌کتی، ئەمجۆره کارلیکه زۆر جیاوازه یان له‌په‌ری خوره‌شت و به‌ها و رۆشن‌بیری گشتی، ئەمه‌ش مه‌ترسییه‌کی زۆر گه‌وره ده‌خاته سه‌ر لایه‌نی کۆمه‌لایه‌تی له ولاتانی ئیسلامیدا، له‌په‌رینه‌ی ئەم هه‌مو هیما و ئاماژه زمانیه‌یه

توندوتیژانهی، کهوا ههست و سۆزی خه لک ئاراسته دهکات به رهو رق لیبونه وه و ئاژاوه نانه وه به شیوازیکی زۆر خیرا دهگۆریت بۆ کردار، به و مانایه ی ئه و توندوتیژه زمانییانه دواچار توندوتیژی کرداری لی دهکه ویته وه، که به گۆیره ی یاسا سزای له سه ره بوختان به لاپریدا بردنی تاک، به پشت به ستن به و هۆکارانه ی باسکران دهگهینه ئه و راستیانه ی خواره وه:

- راستی یه که م: سیستهمی سیاسی و کومه لایه تی کلتور و پوشنبیری و به ها و خوره وشت، کاریگه ری زۆریان به سه ر زمانه وه هه یه، ئه مه ش به هۆکاری ئه وه ی خۆراکی زمان بریتییه له و دابونه ریت و ئه ته که یته باوانه ی هه یه، ئه م جۆره بیرو باوه رانه ش بنه مایه کن بۆ دروستبونی نه ته وه، په یوه ندی نیوان تاکه کان له ریگه ی ئه مجۆره بیرو باوه رانه وه ده بیته (الیس کورانی: ۲۰۱۳: ۱۴).

- راستی دوه م: زمان خۆی چالاکیه کی کومه لایه تییه، ده وه ستیته سه ر ئه و په یوه ندییه کومه لایه تی و شارستانییه ی له نیوان خه لکیدا هه یه.

- راستی سییه م: زمان ته نها ره نگدانه وه ی بیرو مرو ف نییه، به لکو په یوه ندی به کومه لگه شه وه هه یه (هادی نه ر: ۱۹۹۸: ۵۷)

- راستی چواره م: له هه لبژاردنی ئه و وشانه ی قسه یان پیده که ین، په یوه ندی راسته وخۆی به داواکارییه کومه لایه تییه که وه هه یه، مه به ست به گیره ی ده ورو به ری کومه لایه تی وشه کانمان هه لده بژیرین.

- راستی پینجه م: ئه و پیشکه وتنه ی په یوه ستداره به بنیاتنای کومه لگه وه، به هه مان شیوه کاریگه ری له سه ر بناغه ی زمانه وانیش هه یه، به و مانایه ی بناغه ی کومه لایه تی چۆن بیته، بناغه ی زمانیش هه مان شت (صبری السید: ۱۹۹۵: ۷)

- راستی شه شه م: هه ر گۆرانکارییه ک له شیوازی ژیان ره نگدانه وه ی راسته وخۆی ده بیته له سه ر مه غزا و مانای ئه و وشانه ی تاکه کانی کومه لگه ده ریده برن (بیار اشار: ۱۹۹۶: ۲۵).

۱-۱-۸-۱: لیکه وته کانی توندوتیژی له خیزاندا:

بونی توندوتیژی له نیو خیزاندا، کاریگه ری نه رینی له سه ر ئه ندامانی ده بیته، به پیی رۆیشتنی کات ده بیته به خویه کی خراپ دواچار ره نگدانه وه ی له سه ر که سایه تییان ده بیته، له لیکه وته نه رینییه کان، وه کو:

۱- لاوازبونی په یوه ندی خۆشه وستی نیوان تاکه کانی خیزان.

۲- به ره مه یانی تۆوی رق و کینه.

۳- نه مانی سۆز و میهره بانی و ئارامی.

۴- دواکه وتویی له روی زانستی و داهیتانه وه.

۵- له بارچونی ده رفه تی به یه که وه ژیان.

۶- لاوازکردنی ههستی به رپر سیاریتی لای تاک.

۷- زیادکردنی به دگومانی و به دبینی.

۸- دوچاری نه خۆشی ده رونی بون (محمد صالح پیندرۆیی: ۲۰۱۲: ۱۰۴).

۱-۸-۲: ئەو ڤاكتەر و بواره كۆمه لايه تيبانه ي توند تيژي زمانى ده خه نه وه:

۱- **خۆپه رستى** خۆپه رستى به ماناي گرنگيدان به خود له سهر حيسابى ئەوانى تر، چه زکردن به هينانه دى به رژه وهنديه خوديبه كان، ئەم ربه فتاره خۆپه رستانه يه دوا جار ده بيه ته هۆى ئەوه دى كه ته نها بير له به رژه وهندي خۆت بكه يته وه (رمضان محمد القذافي، عبدالسلام بشير الدويبي: ۲۰۱۰: ۱۹۱). ئەم ربه فتاره ي مروّف به شيويه كه وا له تاك دهكات جگه له خۆى كهسى تر نه بينيت، زياتر بير له به رژه وهندي خۆى دهكات وه نهك ئەوانى تر، كه ئەمهش ده بيه ته هۆى دروستبوني رق و كينه له ناوخي ئەوانى تر، كه ربه فتاريكى ناپه سنده، چونكه په يوهندي تاكه كان له كۆمه لگه دا به ره و خراپه كاري زياتر ده بيه ت.

۲- **كيشه و مه لاني:** كيشه و مملاني كرده يه كي كۆمه لايه تيبه له نيو كۆمه لگه دا روده دات، جوړيكه له به ريه ككه وتن و دژيه كي كۆمه لايه تي له پيناو به ديه يئاني مه رام و مه به سيكي خودى له هه مبه ر ئەوانى تر، به مهش هه ستي نه ريني ده ورژينيت، دوا جار ده بيه ته هۆى كۆبونه وه ي رق و كينه، ئەمهش له به رئه وه ي خودى كيشه سيمايه كي شه رانگيزى هه يه و ئامانجى ته نيا خستن و رۆخاني لايه ني به رانه ره (رمضان محمد القذافي، عبد السلام بشير الدويبي: ۲۰۱۰: ۱۳۹)، به رده وامبوني كيشه و چاره سه رنه كردنى، له كۆتاييدا زيانيكى گه وره به په يوهندي نيوان كه سه كان ده گه يه نيت، له سيماكاني زمان تايبه ت به م بواره بره يئيه له به كاره يئاني زمانىكى زب، كه برينداركه ر و وروژينه ري نه رينيه له نيوان كه سه كيشه داره كاندا.

۳- **كۆنترۆلى كۆمه لايه تي:** كۆنترۆلى كۆمه لايه تي بره يئيه له گونجاني مروّف له لايه ني كۆمه لايه تيبه وه له گه ل تاكه كانى تر، به هۆى ئەوه ي مروّف كۆمه ليك چه ز و ئاره زوى هه يه، بو تير كردنى پيوستيه كانى له ناو كۆمه لدا، زور جار به رژه وهندي كۆمه ل له گه ل به رژه وهندي تاك يه كنگر نه وه، تاييدا به رژه وهندي كۆمه ل بالتر ده بيه ت. له م ناوه نده دا زمان ده وريكي بالا ده گيريت، به وه ي له هه مو ئەو كرده كۆمه لايه تيبه كاندا زمان رۆلى گرنگ ده بينيت، چونكه له فير كردنى نه ريه ته كان و پاداشت و سزا كۆمه لايه تيبه كان زمان به شداره، به هۆى ئەوه ي گواستنه وه ي كلتور له ريگه ي زمانه وه يه، هه روه ها كۆنترۆل و گونجاني تاكيش به هه مان شيوه، ئەمانه هه مويان له پرۆسه يه كي گه وره تر دا خويان ده نوينن، كه په يوهندي كرده، تاييدا كرده زمانيه كان كۆله گه يه كي گرنگى پرۆسه ي په يوهندي كرده پيكد هه يئين (كاروان عمر قادر: ۲۰۱۳: ۳۵)، ليره وه تاكه كان نه گونجان و جياوازيه كانيان ناتوانن ياسا گشتيه كانى زمانه كه تيك بشكينن، چونكه دو ئاراسته ي جياواز له هه ژموني ژياني هه ر زمانيكدا هه ن، يه كيان به ره و جياوازي زمانى ده روات، كه زمانه كه به ره و گوران ده بات، ئەوه ي تره شيان ريككه وتن زمانيه، كه زمان بو خوپاراستن و يه كگرتن ده بات، كه هه چيان له ده سه لاتي مروّفدا نين له راستيدا ئەم دو ئاراسته يه بون به بنه ماي هه لكردن و گونجاندى تاكه كانى كۆمه ل له گه ل يه كتردا (هيمن عه بدولحه ميد شمس: ۲۰۱۳: ۱۴).

۴- **ره گز و كاريگه ريه كانى له سه ر ناخواتنى تاك:** كلتور و كۆمه ل كاريگه ري ته واويان له سه ر به ره مه يئاني تاكيكى كۆمه لايه تي نير يان مى هه يه، هه روه ها ئەوه ي ئەم ره گزه له روى كۆمه لايه تيبه وه جياده كاته وه، كۆمه ل و كلتوره، چونكه ربه فتاره كۆمه لايه تيبه كانى نير و مى زياتر كلتور به ره مى ده هينيت، هه ر له جلوبه رگ و يارى

و رەفتار، تەنانهت شیوازی ئاخاوتن و دەرپرینهکانی دو رەگەز لەیەکتەری جیادەکاتەو. رەگەز مۆرکیکی کۆمەلایەتیانەیی هەیه، لەرێگەیی کلتورەو دەگوازریتەو (کریستین نۆردنستام: ۲۰۰۹: ۳۹)، جۆری پەرورەدی کۆمەلایەتی، کاریگەری دەبیت بەسەر پەرورەندی نیوان ئەندامانی خیزانەکە و تیروانینیان بۆ کۆر و کچ جیاوازی پەرورەکردنیان (احمد محمد الزغبی: ۲۰۱۰: ۱۰۹)، زمانیش وەکو پێویستیەکی کۆمەلایەتی لەم جیاوازییە بنبەش نابیت، بۆیە جیاوازییە زمانییەکان وایە رەنگدانەو جیاوازییە کۆمەلایەتیەکان، تا ئەو کاتە کۆمەل نیو و می وەکو دو رەگەزی جیاواز و نایەکسان بناسینیت، جیاوازی زمانیش بەرورەوام دەبن (احمد مختار عمر: ۱۹۹۶: ۳۴)، لێرە وە لەرێگەیی ئەم کلتورە خۆسەپینەیی نیو، هەلبەتە بەشیک لە خۆسەپاندنەکی لەرێگەیی زمانییەو ئەنجامی دەدات و کاریگەری نەرینی دەخاتە سەر بەرانبەر، لەویشەو توندوتیژی زمانی دیتە کایەو کە دواجار بەرانبەر بەرورەو تۆلەسەندنەو دەبات.

یەکیک لەو هۆکارانەیی توندوتیژی لیدەکەویتەو جیاوازیکردنە لەنیوان تاکەکانی کۆمەلگە لەپرویی رەگەزەو، چونکە دەبیتە هۆی بەلاوەنانی هەندیک و گرنگیدان بە هەندیکی تریان، بۆیە رۆشنییری گشتی بۆ خیزان گرنگە، پێویستە تاکەکانی بەیەک چاو سەیربکری، هیچ یەکیک لەسەر ئەو هۆی تر بەرێزتر هەژمار نەکریت، پێویستە یەکسانی لەپرویی ماف و ئەرکەو بەپێی تاییەتمەندی هەریەکیکیان پیاو بکری، بۆ نمونە ئەو دەستەواژە و گوتنەیی لەکۆمەلگەیی باوکسالاری بەرانبەر رەگەزی نیو بەکار دیت و وایان لیدەکات خویان بە گرنگتر بزانی، کە لەبەرانبەر دا هەستی تاکی مینە دەروشینت، بۆیە پێویستە گوتن و دەستەواژە بەکارهاتوکان بەشێوەیەک بیت وەکو یەک ئاراستەیان بکات، بەتاییەت لە بواری پەرورەیی، بەمەش پێویستە زمانیک بەکاربیت ئاراستەیی هەموان بیت بەبی جیاوازی .

یەکیک لە گرنگترین ئەو بابەتانەیی لە توندوتیژی خیزانی پێویستە جەختی لەسەر بکریتەو، بونی ئەو کاریگەریەیی لەسەر کەسیتی کەسەکە و رەنگدانەو دەبیت، ئەمیش لەرێگەیی زمانەو لە نیوان ئافەرەتان خویانەو ئاراستەیی یەکتەری دەکن (حەسیبە عبدالکریم و نوخسە فەتاح نوری: ۲۰۱۰: ۴۲) وەکو:

- نۆبەرەت کۆر بیت.
- بە دایکی کۆران بیت.

۵- **تەمەن:** وەکو یەکیک لەو فاکتەرەنەیی کاریگەری بەسەر زمانی قسەکردن دەبیت، لە هەمو کۆمەلگەییە کەسانی بە تەمەن دەگیری، بەو هۆی ئەزموونی زۆری لەژياندا هەیه، بۆیە لەسەر تاک پێویستە ریز لە قسەکانی بگیری (شیلان عوسمان عەبدولرەحمان: ۲۰۰۹: ۷۴)، زۆر جار ئەو شیوازه گوتنەنەیی کەسانی بە تەمەن لەگەل تاکەکان بەکار دینن، کاردانەو هۆی ئەرینی و نەرینی دەبیت، بۆ نمونە ئایا کەسیتی بە تەمەن کاتیک قسە لەگەل مندالیک دەکات، چۆن قسە دەکات، چۆن دەیهویت کاریگەری لەسەر دروست بکات، هەندیکار گوتنەکان وەکو گولەییەک وان بۆ دەرونی کەسی بەرانبەر وەکو:

- کۆر تۆ مندالی...

- هیچ نازانی ...

- هه‌رگیز نابی به‌هیچ.

- فلسفیک ناهینیت.

ئهمانه و چهندانی تریش لیکه‌وته‌وی نه‌رینی له‌ده‌رونی که‌سی به‌رانبه‌ر دروست ده‌کن.

6- **شه‌رانگیزی** شه‌رانگیزی بریتیه له هه‌ر ده‌ربرینیک یان بیروکه‌یه‌ک یان کرداریک، که ئامانج تیایدا ئازاردانی ده‌رونی بی‌ت یان جه‌سته‌یی، رینگه‌دان به‌ده‌ربرینی ر‌قوکینه هاندهره بۆ شه‌رانگیزی، که ره‌فتاره‌کان له زماندا ره‌نگدانه‌وه‌یان ده‌بی‌ت، کاردانه‌وه‌ی نه‌رینی ده‌خاته‌سه‌ر به‌رانبه‌ر، لیره‌و زمانیکی زبر و توندتیژ قسه‌و گوته‌کان زیاتر توند ده‌بن و کاریگه‌ری ده‌خه‌نه سه‌ر باری ده‌رونی به‌رانبه‌ر(صالح بریک: ۲۰۱۰: ۱۳۵). به‌مه‌ش تاک زیاتر بۆ کاردانه‌وه‌ی نه‌رینی و شه‌رانگیز ئاراسته‌ده‌کات.

7- **ده‌مارگیری** ده‌مارگیری واته نیشاندانی ره‌فتاری ر‌قوکینه به‌رانبه‌ر به‌که‌سانی تر و دورکه‌وته‌وه له‌پاستیه‌کان، که‌سایه‌تی ده‌مارگیر زۆره‌ی کات ناتوانیت بریاری باش له‌کاتی گونجاو بدات، به‌مه‌ش زمانیکی ره‌ق و خو‌سه‌پین، که دوا‌جار تۆوی تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌ی له‌ناخی به‌رانبه‌ر ده‌روینیت، ره‌فتاری نه‌رینی له‌به‌رانبه‌ر ده‌هینیت به‌ره‌م (رمضان محمد القذافی، عبد السلام بشیر الدویبی: ۲۰۱۰: ۷۳).

8- **رق و کینه** ر‌قوکینه بریتیه له‌باریکی هه‌لچونی ده‌رونی، که تیایدا هه‌سته‌یکی نه‌رینی به‌رانبه‌ر به‌که‌سیک یان کۆمه‌له‌که‌سیک دروست ده‌بی‌ت و ده‌بیته هاندهریک بۆ چه‌زکردن به‌نه‌مان و هه‌ره‌سی به‌رانبه‌ر(صالح بریک: ۲۰۱۰: ۲۰). زمانی ر‌ق هه‌میشه مرو‌فئیکی نائاسوده و ر‌پا دور له‌به‌ها مرو‌فایه‌تیه‌کان به‌ره‌م ده‌هینیت، به‌په‌چه‌وانه‌شه‌وه چه‌نده‌ی دوربیت له‌ر‌ق ئارامتر و نه‌رمتر ده‌بی‌ت.

9- **ده‌نگ به‌رزکردنه‌وه** باریکی ده‌ربرینه قسه‌بیه‌کانه، که به‌هیزیکی زۆره‌وه ده‌نگیکی به‌رزی زیاد له‌په‌یوست ئاراسته‌ی گو‌یگر ده‌کریت زیاتر به‌مه‌به‌ستی که‌مکردنه‌وه‌ی که‌سی به‌رانبه‌ر ئه‌نجام ده‌دریت، ده‌نگ به‌رزکردنه‌وه یه‌کیکه له‌وه‌کاره سه‌ره‌کیانه‌ی که کارده‌کاته سه‌ر په‌یوه‌ندییه کۆمه‌لایه‌تیه‌کان و لاوازی ده‌کات، چونکه ده‌بیته هۆی پیشیلکردنی که‌سایه‌تی گو‌یگر و ناجیگیری باری ده‌رونی و بریندارکردنی هه‌ستی به‌رانبه‌ر، دوا‌جار ده‌بیته هۆی تیکچونی په‌یوه‌ندی نیوان قسه‌که‌ر و گو‌یگر، له‌وانه‌یه گو‌یگر ئه‌گه‌ر به‌راسته‌وخۆش نه‌بی‌ت به‌ناراسته‌وخۆ وه‌لامی قسه‌که‌ر بداته‌وه، یانیش له‌وانه‌یه گو‌یگر چاوه‌رپیی ده‌رفه‌رتیک بکات بۆ تۆله‌سه‌ندنه‌وه، به‌مه‌ش زمان هۆکاری سه‌ره‌کی بوه له‌م نیوه‌نده‌دا، که له‌ئه‌نجامدا بی‌ریزی لیده‌که‌ویته‌وه (شیلان عوسمان عه‌بدولرحمان: ۲۰۰۹: ۶۵، ۶۶).

10- **درۆکردن** درۆکردن ره‌وشتیکی خراپه بریتیه له‌گواسته‌وه‌ی زانیاری نادروستی بابه‌ت و پوداو و بیروکه‌کان، ئه‌مه‌ش وا ده‌کات خوینه‌ر یان گو‌یگر به‌ره‌و ئاراسته‌یه‌کی خراپ ببات، ئه‌گه‌ر هاتو گو‌یگر یان خوینه‌ر بزانی ئه‌و بابه‌ته‌ی له‌به‌ر ده‌ستدایه درۆیه، ئه‌وا هه‌رگیز کاریگه‌ری له‌سه‌ر دروست ناکات، بۆیه به‌کاره‌یتانی

زمان ده‌بیته به‌شیک له‌که‌سایه‌تی تاک، زۆر جار ده‌گوتریت که‌سیکی (زمان پیسه، زمان شره، زمان لوسه، قسه ره‌قه) (شیلان عوسمان عه‌بدولرحمان: ۲۰۰۹: ۶۸).

۱۱- شیوازه نه‌رینییه‌کانی به‌کارهینانی زمان: شیوازی نه‌رینی به‌کارهینانی زمان کاردانه‌وه‌ی نه‌رینی به‌دوای خۆی ده‌هینیت و کاریگه‌ری خراب ده‌خاته‌وه، له‌وانه:

أ- شیوازی ره‌ق (توندوتیژ): تاکه‌کانی کۆمه‌ل له‌ ژیا‌نی رۆژنه‌یاندا به‌پیی پیویستی و کاردانه‌وه‌کانیان شیوازه‌کانیان ده‌گۆرن، توندوتیژی‌ش یه‌کیکه له‌و شیوازه‌کانی تاکه‌کان لێی بینه‌ش نابن، به‌لام ئه‌وه‌ی جیی سه‌رنجه به‌کارهینانی شیوازی ره‌ق کاریگه‌ری نه‌رینی له‌سه‌ر به‌رانبه‌ر به‌جیده‌هیلیت، به‌جۆریکی کاریگه‌ری ده‌خاته‌ سه‌ر باری ده‌رونی گوئیگر و ئاراسته‌ی گوئیگر بۆ هه‌مان باری ره‌ق و توندوتیژ ده‌گۆریت، که ده‌بیته‌ هۆی دروستبونی گرژی له‌نیوان قسه‌که‌ر و گوئیگر (هیمن عه‌بدولحمید شه‌مس: ۲۰۰۶: ۳۹)، ئه‌م شیوازه له‌زۆربه‌ی بواره‌کان و کایه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان به‌رچا‌و ده‌که‌ویت له‌ خیزانه‌وه تا ده‌گاته داموده‌زگای حکومی و بواری سه‌ربازی و قوتابخانه و بواری را‌گه‌یاندن ...هتد.

ب- شیوازی هه‌ره‌شه هه‌ره‌شه یه‌کیکه له‌و شیوازه‌کانی مرو‌ف دژی به‌رانبه‌ر به‌کاریده‌هینیت، له‌په‌نگه‌ی ترس و توقاندنه‌وه، که مه‌به‌ست لێی لا‌وازکردنی ئیراده‌ی به‌رانبه‌ره (په‌ژنه سیف الدین حسن: ۲۰۱۴: ۶۸)، ئه‌م شیوازی ئاخاوتنه زۆر جار له‌لایه‌ن تاکه‌کانه‌وه پیاده‌ده‌کریت، چ له‌ به‌رانبه‌ر تاکیکه‌وه یان به‌رانبه‌ر کۆمه‌ل، به‌مه‌به‌ستی جیا‌وان، که بۆ تۆله‌سه‌ندنه‌وه یان هه‌لو‌یست وه‌رگرتن له‌لایه‌ن که‌سیکا به‌کاردیت، که په‌ژ تیا‌یدا زۆر که‌مه یان نییه (هیمن عه‌بدولحمید شه‌مس: ۲۰۰۶: ۴۰).

ج- شیوازی سوکایه‌تی پیکردن و جنیودان شیوازیکی هه‌لقولاوی باری ده‌رونی قسه‌که‌ره، بێگومان ژینگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی کاریگه‌ری زۆری له‌سه‌ر تاک هه‌یه، هه‌ندیک تاک به‌وه ناسرا‌ون له‌کاتی ئاخاوتنیا‌ندا ده‌ربرینه‌ تابۆکان به‌بی فلته‌رکردن به‌کارده‌هینن، که بۆته به‌شیک له‌ سیمای که‌سایه‌تی قسه‌که‌ره‌که، جنیودان بریتیه له‌و قسه نه‌شیا‌وانه‌ی بۆ نزمکردنه‌وه‌ی به‌های مرو‌ف به‌کارده‌هینریت، جنیودان ئه‌و گوتنانه‌ن که ئازار به‌ که‌سی به‌رانبه‌ر ده‌گه‌یه‌نین، به‌شیوه‌یه‌ک جنیوپیندرا‌و هه‌ست به‌که‌مکردنه‌وه ده‌کات، بۆیه زۆربه‌ی کات کاردانه‌وه‌ی خراپی له‌سه‌ری ده‌بیت و به‌هه‌مان شیوه وه‌لامی ده‌دریته‌وه، ده‌بی به‌ ده‌مه‌ ده‌م و که‌سیان ناتوانی قبولی ئه‌وه‌ی تریان بکات، دوا‌جار کیشه‌ی گه‌وره‌ی لیده‌که‌و‌یته‌وه (شلیر ره‌سول به‌رزنجی: ۲۰۱۱: ۶۴)، له‌پوی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه ئه‌و که‌سانه‌ی جنیوفرۆشن، خو‌شیا‌ن په‌نگه‌ی کۆمه‌لایه‌تییا‌ن لا‌وازه و لایه‌نی ده‌رونییا‌ن نا‌جیگیره.

زۆر جار ئه‌م شیوازه سوکایه‌تی لیده‌که‌و‌یته‌وه، که قسه‌که‌ر له‌په‌نگه‌ی قسه‌کانیه‌وه سوکایه‌تی به‌ گوئیگر یان که‌سی به‌رانبه‌ر ده‌کات و جنیوبارانی ده‌کات، هه‌چ په‌ژیکه تیدا نا‌هیلیته‌وه، له‌وانه‌شه دواتر قسه‌که‌ر لێی په‌شیمان بێته‌وه، له‌وه‌ی هه‌ستی به‌رانبه‌ری بریندارکردوه (هیمن عه‌بدولحمید شه‌مس: ۲۰۰۶: ۴۰).

د- شیوازی پلار و توانج لیدان ئه‌م شیوازه بریتیه له‌وه‌ی که قسه‌که‌ر به‌شیویه‌کی ناراسته‌وخۆ شتیک به‌ به‌رانبه‌ر ده‌لێت که توانای ده‌ربرینی راسته‌وخۆی نه‌بیت، که ئامانج تیا‌یدا قسه‌که‌ر ئه‌وه‌ی له‌ده‌رونییته‌ی ده‌ریده‌بریت،

لههه مان کاتدا ئامانج لیبی ئاگادارکردنهوهی بهرانبه ره لهوهی پبی بهقهده بهرهی خوی پبی رابکیشیت، ئهگه ر توانج لیدانهکه توندی زیاتری لهگه ل بیته ئهوا دهبیته شیوازی هه رهشکردن و سوکایه تی پیکردن (هیمن عهبدولحمید شه مس: ۲۰۰۶: ۴۰)، لهه ره باریکدا بیته بریندارکردنی ههستی بهرانبه ری لیدهکه ویته وه .

ه - شیوازی گالته نامیز: ئه م شیوازه زیاتر بو خوشی و پیکه نینه، که قسه کهر بهدوای گیرانه وهی شته سهیر و باره پیکه نینه پنه رهکاندا دهگه ریت، پلهی ریزگرتنی تیدایه، نزیکه له شیوازی پلار و توانج لیدان، بهلام سنوری دیاریکراو له نیوانیاندا پلهی ریزگرتن و ههست بریندارکردنه، کاتیک گالته کردنیش گه یشته ئاستی هه لچونی باری دهرونی بریندارکردنی ههستی بهرانبه ره ده چیتته ئاستی شیوازه کانی توانج لیدان و سوکایه تی پیکردن (هیمن عهبدولحمید شه مس: ۲۰۰۶: ۴۰، ۴۱).

بهشی دوهم زمان و توندوتیژی زمانی له بواری په روره ده

۱-۲: توندوتیژی زمانی له بواری په روره ده:

به کارهینانی زمانیکی توندوتیژ له بواری په روره دهی کاریگه ری خراپی به سه ر تاکه کانه وه ده بیته، ئه میش به هوی ئه وهی په روره دهی په یامیکی پیروزی ههیه، که بریتیه له بنیاتناتی تاک و دواچار کومه لگه له سیسته م و پرۆگرامه وه دادریژریت، بۆیه ئه مهش بو شیواز و فهلسه فهی خویندن ده گه ریته وه، سه ره پای ئه وهی په روره ده له کومه لگه ی ئیمه دا به قه ده ئه وهی خوی له فیرکردندا ده بیته وه، ئه وهنده خوی له په روره ده کردن نابینیه وه (کنیر عبدالله: ۲۰۰۷: ۳۷). فهلسه فهی خویندن له دارشتنی پرۆگرامه کاندایه رهنگدانه وهی ته وای ده بیته، ئه مهش له ریگه ی دارشتنی زمانی نویسی ده قه کان، که تا چهنده زمانیکه دور له زمانی توندوتیژ، زمانیکی ریزدار ئاراسته یه کی ئامانجداریه بیته، به کارهینانی زمان کاریگه ری زوری له سه ر ئاراسته ی تاکه کان ده بیته، تا چهنده به زمانیکی ریزدار و ههلقولای به ها گرنگه کانی کومه لگه ئاراسته کراو و شایسته ی هه مو ان بیته و رهنگدانه وهی هه مو جیاوازیه کان بیته. ئه مهش له به ره ئه وهی زمانی په روره دهی زمانیکی فیرکاریه، ده بیته له سه ر بنه ما په روره ده یه کان دارپژرایته، نابیت قوتابیان له شه ره فمه ندیتی بیبهش بکات یان ناچارکردنی بو خویندن ی بابه تیکی جیاواز به کلتوری ئه وان، (زمان ئامرازیکی کاریگه ره له بواری په روره ده و فیربون و هه مو زانسته کانی تر له ریگه ی زمانه وه داده ریژریت و له ریگه ی زمانه وه بنه ما و تاییه ته مندی تیوری خویان ده چه سپین و دیارده کن، بۆیه په روره ده به بی زمانیکی شیوا ناتوانیت تاکی نمونه یی به ره مه بهینیت) (هه وار عومه ره فه قی ئه مین: ۲۰۱۵: ۱۳).

په روره ده چه ق و سه نته ری گۆرانکاریه له نه زانینه وه به ره و زانین و کاملبون، ئه م گۆرانکاریه په روره ده یه ش هه مه لایه نییه ته نها بریتی نابیت له قوتابخانه، به جوړیک له په روره ده ی خیزانییه وه ده ستپیده کات و ده زگا کانی راگه یانندن و هاوړی و ژینگه و... هتد کاریگه رییان ده بیته له سه ر هه لسوکه وت و ره وشتی زمانی قوتابی، که دواچار ده بن به کلتور لای تاکه کان له کومه لگه دا و رهنگدانه وهی ده بیته، که له ژیر هه ژمونی ئه م

سیستمه په وروږده بییه ووه به ناکام گه یشتون، زورچار نه و رهوشته زمانیه تونده ی رهنګدانه ووهی هه یه لای تاک، ده کرتیت له چنده لایه نیکه ووه وهریگرتیت، له وانه:

۱-۱-۲: توندوتیژی لای قوتابییه ووه:

نهم جوړه توندوتیژییه له نهجامی نه ووه ووه دروست ده بیت، که په یوه ندی به هه لسه وکه ووتی قوتابییه ووه هه یه له گهل هاورپییه کانی بو نمونه به کارهینانی وشه و زاروهی نه شیاو، به که م ته ماشا کردنی یه کتری، بیژیکردن له نیوان یه کتری له ژیانی روظانه ی قوتابی چ له گهل هاورپییکانی قوتابخانه ووه بیت یان کولان و گه په که ووه بیت، کاریگری نه و گوتن و دهسته و اژانه ی ده که ویته سر، که به زمانیکی نه شیاو به رامبه ری ده گوترتیت، که له داهاتودا کاردانه ووهی له سهر قوتابی دهرده که ویت (محمد صالح پیندر ویی: ۲۰۱۲: ۱۳۲).

۲-۱-۲: توندوتیژی لای ماموستایانه ووه:

ماموستایان نمونه ن له ناراسته کردنی تاک به ره و ناسوییه کی گه ش، به لام هه ندیکجار ماموستا به شیک ده بیت له دروست کردنی توندوتیژی له دهرونی قوتابی نه ویش به به کاهینانی زمانیکی نه شیاو، زمانیکی ناپه وروږده یی و وشه و زاروهی نه شیاو له جنیو و به که م زانینی قوتابیان دور له به ها کومه لایه تییه کان به کارده هیئت، دواچار قوتابیان له نیوان خویندا به کاریان ده هیئیته ووه، به مه ش ده بیت به شیک له فهره نگی زمانی لای قوتابی و رهنګدانه ووهی ده بیت له ژینگه که یدا. زورچار نه و هوکارانه ی که وا له ماموستا ده کات زمانی نه شیاو بیت، یان گرنگی به ههستی قوتابیان نه دات، بارگرانی ژیانی کومه لایه تییه یان هر هوکاریکی تر که وا له ماموستا بکات دهرونی نارام نه بیت به مه ش به رده وام سهر زه نشتی قوتابیان ده کات و قسه کردن له سهر خاله لاوازه کانی قوتابیان و هه لسه وکه ووتی توندوتیژی، به مه ش ماموستا نابیته نمونه یه کی جوان بو قوتابیان (عبدالسلام نجم الدین و هدی اسماعیل : ۲۰۱۷: ۱۴)، بویه لیژدها پیویسته چنده خالیک بخهینه رو:

- ۱- خو پاراستن له هه مو جوړه توندوتیژییه ک (زاره کی، دهرونی، جهسته یی).
- ۲- ره خساندنی که ش و هه وایه کی له بار بو پاراستنی نارامی و ژینگه ی پؤل.
- ۳- کارکردن بو بلا و کردنه ووهی به های پیکه ووه ژیان و هه لکردن له نیوان قوتابیاندا.
- ۴- کارکردن بو نه هیشتنی هوکاره کانی دروستبونی توندوتیژی (محمد سال پیندر ویی: ۲۰۱۲: ۱۴۷).
- ۵- گرنگیدانی ماموستا به کاتی وانه و تنه ووه و هاندانی قوتابیان بو فیربون، به و مانایه ی خه می فیربونی قوتابیانی هه بیت بو ناراسته یه کی باشتر.
- ۶- ماموستا پیویسته وا له قوتابی بکات، که هه ست به خه م و نازاره کانی یه کتری بکه ن، چونکه وه ک یه ک خیزان وان.

۲-۱-۳: توندوتیژی له قوتابخانه وه (قوتابخانه و توندوتیژی زمانی)

ژینگه ی قوتابخانه هۆکاریکی تره بۆ ئه وه ی قوتابی ئاراسته یه کی ته واوکاری وه ربگریت، چونکه پۆلی قوتابخانه و خیزان پۆلیکی ته واوکه ریبه، به جۆریک پڕۆسه ی په روه رده و پینگه یاندنی تاک، به ته نها ناکه ویتته سه ر خیزان، به لکو چه ند لایه نیکی تریش تیایدا به شدارن، له وانه قوتابخانه پۆلیکی کاریگر ده بینیت له به ره ئه وه ی قوتابی کاتیک ده چیتته قوتابخانه ژینگه که ی ده گۆریت، له وانه یه ناسینی هاورییه کانی له و ژینگه نوییه ئاراسته یه کی باش یان خرابی لیکه ویتته وه، دوا جار قوتابخانه کاریگره ی له سه ر تاک دروست ده کات یان سه رکه وتن به ده سته ده بینیت یان شکست، که واته یان که سایه تیه کی ریزدار و نهم و نیانی لیدر وست ده بیت، یان ده بیتته هۆی باوه ربه خۆبون و سه رکه وتن، یانیش قوتابییه کی توندوتیژ و که مته رخه م و بیباک، بۆیه قوتابخانه ده توانیت په یامی باش و ئاراسته کراوی هه بیت، به تاییه ت له ریگه ی کارگری خویه وه په یام و ئامانجه کانی خۆی به قوتابیان بگه یه نیت تا له ریگه یه وه ئاراسته یه کی باشیان هه بیت و ژینگه یه کی په رۆشیارانیه یان بۆ فه راهه م بیت (زینب عبدالله محمد: ۲۰۰۵: ۸۹). بۆیه پیویسته قوتابخانه کار له سه ر چه ند خالیک بکات، له وانه:-

- ۱- دۆزینه وه ی چاره سه ری خیرا و بنه رته ی بۆ هه ر کیشه یه ک که پوده دات.
- ۲- به کارهینانی زمانیکی شیوا له لایه ن به پڕۆبه ر و یاریده ده ره کان و ستافی قوتابخانه، تاوه کو کاردانه وه ی خراب له سه ر قوتابیان دروست نه بیت.
- ۳- بره ودان به به های ئایینی و ئاکارییه کان.
- ۴- دۆزینه وه ی هۆکاری توندوتیژی قوتابیان و لیکۆلینه وه له هانده ره کانی توندوتیژییه که.
- ۵- سو دوه رگرتن له پسپۆرانی زمان و ده رونزانی و کۆمه لئاسه کان له ریگه ی سیمیناره کانه وه.
- ۶- کردنه وه ی چالاکی قوتابخانه کان و پیشاندانی فیلمی په روه رده یی، به شیوه یه ک قوتابیان له ره وشتی باش، چ زمانی و بیت چ کاره کی به شداربن.

۲-۱-۴: توندوتیژی دروستبو له لایه ن هاورییه:

یه کیک له و هۆکارانه ی کاریگره ی ده بیت له سه ر ره وشتی قوتابی، هاورییه، به هۆی ئه وه ی هاورییه کان له گه ل یه کتری وشه و ده سته واژهی تاییه ت به کارده هینن، ئه م ده سته واژانه زۆر به ئاسانی دوباره ده که نه وه، پۆژانه له کاتی به یه که وه بونیان و به هۆی نزیکه له ته مه ن و گونجان له روی بیرکردنه وه یانه وه وا ده کات باشتر کاریگره ی له سه ر یه کتری دروست بکه ن، لیره وه هاوریی باش ئارسته ی باشی لیه وه فیرده بیت، کاریگره ی یه کتریان ده که ویتته سه ر، ئایا به ره و ئاراسته یه کی باشی ده بات یان خراب.

۲-۱-۵: توندوتیژی دروستبو له لایه ن خیزانه وه:

خیزان بریتیه له یه که یه کی کۆمه لایه تی وابه سته به به دا بونه ریت، یه که مین په روه رده ی تاک له روی زمان و ئه ته کیت و په یوه ندیه کۆمه لایه تیه کانه وه له وه وه سه رچاوه ده گریت، که واته هه ر کۆمه لگه یه ک له چه ند خیزانیک پیکه اتوه و له ژینگه یه کی دیاریکراودا نیشته جین، کۆمه لیک به رژه وه ندی و ئامانجی هاوبه ش له نیوان تاکه کانی ئه و خیزانه دا هیه، که ئاراسته ی کارلیککردنی ده سته یه ک له به ها و یاسا و په یره ره هفتار ده کات،

لهمه وه دهردهكه ویت هه ر خیزانیک کومه لیک په پیره وی هه یه، له وانه په روه ده یی، سیاسی، رۆشنیی، کومه لایه تی... هتد، زمانیش که په پیره ویکی کومه لایه تییه، هه لگر و دهر بری په یامه کانی نیو تاکه کانی ئەم خیزانه ی پیده گوازیته وه (هه وار عومه ر فقهی ئەمین: ۲۰۱۵: ۱۲). بویه هه رچه ندی ئەم خیزانه زمانیکی توند به کار بیئت، ئەوه ندەش کاریگه ری نه رینی له سه ر تاکه کان له هه مو بواره کانی ژیان ره نگه داته وه.

که واته پیویسته له روی په روه ده ییه وه تاک به زمانیکی نه رم و نیان ئاراسته بکریت، چونکه رۆشنییری دایک و باوک به پله ی یه که م کاریگه ری راسته وخوی له سه ر تاک ده بیئت، بویه ئەو قوتابیانە ی له خیزانیکی توندوتیژه وه یان رهوشتی زمانی خراپه وهن، ئەمه وا له قوتابی دهکات له قوتابخانه تاکیکی شه رانگیز و زمانزبر و تاکیکی نا ئارام دروست ده بیئت، که دوا جار کاردانه وه ی له سه ر تاکه کان به شیوه یه کی نه رینی، به تایبه تی هاوړیکانی له قوتابخانه ده بیئت، که ئەمه ش دهر هاویشته ی ئەم رهوشته زمانی و کومه لایه تییه ده بیئت، که له خیزانه که یه وه وه ریگرتوه، له مه وه گرنگیدان و ریزگرتن له تاکه کان له هه مو لایه نه کان له لایه ن دایک و باوکه وه، دوا جار تاکیکی نمونه یی بو کومه لگه ئاماده ده کریت و تاکیکی ریزدار له روی زمانه وه خاوه نی ئەته کیت و به های کومه لایه تی دروست ده بیئت، که له دوا رۆژدا کاریگه ری ده خاته سه ر ئەو ژینگه یه ی بوی ده چیت، ئینجا چ خیزان بیئت یان قوتابخانه.

۲-۲: په یوه ندی نیوان توندوتیژی زمانی و رهفتاری توندوتیژ:

رهفتاری توندوتیژ له ئەنجامی کاردانه وه ی زمانیکی توندوتیژه وه دروستبوه، که دواتریش توندوتیژی جهسته یی لیده که ویتته وه، که واته هه مو توندوتیژییه کی زمانی کاردانه وه به دوا ی خویدا ده هیئت، ئینجا چ به شیوه یه کی راسته وخویبت یانیش ناراسته وخو، هه نوکه یی بیئت یانیش له داهاتودا له رهفتاری تاک رهنگدانه وه ی ده بیئت و دوا جاریش له وانه یه توندوتیژی جهسته یی لیکه ویتته وه.

(سو سیر) ده لیت: هیچ گومانی تیدا نییه، که وا زمان دیارده یه کی کومه لایه تییه، له سه ر ئەم بنه مایه پیویسته لیکولینه وه ی له سه ر بکریت، هه روه ها (سایپر) یش پشت راستی کردوته وه (نایف خرما: ۱۹۷۸: ۱۰۷)، بویه پیویسته له سه ر هه ر تاکیک له روی کاروبار و په یوه ندییه کانیا ن له گه ل یه کتری به شیوازیکی ریزه وه هه ل سوکه وت له گه ل یه کتردا بکه ن هه م له روی زمان و هه م په یوه ندییه کومه لایه تییه کانی تر (علی عبدالواحد الوافی: ۱۹۸۳: ۱۶).

زمان پیکهاته یه کی دهنگییه، پیش ئەوه ی به کارهینان بیئت، هه روه ها کرداریکی ئەنجامدراوه پیش ئەوه ی قسه کردن بیئت، بو نمونه توندوتیژی زمانی گۆرانکاری له رهفتاری به رانه ر دهکات و رهنگدانه وه ی له سه ر جهسته جیده هیئت، شیوه ی دهموچاو ده گۆریت، دهماره کان دهرده که ون چاو سوره بیته وه، جهسته به لانس ی له ده ست ده دات، به مه ش گواستنه وه ی ته رکیز له سه ر قسه کردن بو کردار دوا ن شته، که زمانه وانه کانی سه رده م قسه یان له سه ر کرده و ناویان ناوه کرداره کانی زمان (تیوری کرده قسه ییه کان)؛ ئەم تیوره تیوریکی به هیزه، گرنگییه که ی له وه دایه کار له سه ر ئەوه دهکات، که زمان ته نیا بریتی نییه له وه سفکردنی روداوه کان و به دروخستنه وه یان به ربه ست دانانی روداوه کان، به لکو پهل ده هاویژیت بو ئەو قسانه ی ده کریت، که له

دهوروبه‌ری خویدا ده‌بیته کردار، واته کرداری به شویندا دیت (عمر بلخیر: ۲۰۰۶: ۱۵۵)، بویه توندوتیژی زمانی به‌گویره‌ی کرداره‌کانی زمان په‌لده‌هاویژیت بۆ توندوتیژی جه‌سته‌یی، کاتیک تاک له‌سه‌ر تاکیکی تر جیه‌جیی ده‌کات، ئه‌ویش بریتیه له کرداریکی ئاخاوتن، که تاییدا هه‌لوئستی هه‌لچونی ده‌رونی له‌گه‌ل که‌سی به‌رانبه‌ر خوی ده‌رده‌بریت. دیارترین سیفاته‌کانی ئه‌م جو‌ره توندوتیژییه زمانیه بریتیه له به‌ره‌مه‌ینانی رق لیبونه‌وه، هه‌روه‌ها هه‌ستی دوژمنکارانه، که ئه‌ویش که هه‌ستیکی هه‌لچوی ناوه‌کییه هه‌لوئستیکی کرداری ده‌ره‌کییه، بویه هه‌ستکردن به ترس و قبولنه‌کردنی و خه‌مناکی و راپایی توره‌یی دلخووشی...هتد، هه‌ر هه‌لچونیکیی تری ناوه‌کی له‌سه‌ر هه‌ر که‌سیک دواجار به کرداری ده‌ره‌کی ده‌رده‌که‌وی.

که‌واته به‌کاره‌ینانی زمانیکیی زبر و توندوتیژ ده‌بیته گورانی رفتهاری به‌رانبه‌ر، به‌مه‌ش ره‌وشتی زمانی ده‌وریکیی بالا ده‌گیریت، له ئاراسته‌کردنی تاک، که بۆ هه‌ر کاریک کاردانه‌وه‌یه‌ک ده‌بیت، بۆچونه‌که‌ی (بلومفید) سه‌ر به قوتابخانه‌ی ره‌وشتکاری زمانه ده‌کریت به نمونه وه‌رگرین، که پیی‌وايه زمان مه‌به‌ست وشه و ده‌سته‌واژه گوتراوه‌کان ده‌بیته هوی په‌یدا‌بونی ره‌وشتیک لای تاک، ئه‌م قوتابخانه‌یه له‌سه‌ر دو بنه‌مای سه‌ره‌کی کارده‌کات:

۱- وروژاندن وه‌لامدانه‌وه

لی‌رده‌دا روداوی (جاک و جیل) که باس له روداویکی زمانی و کرده‌یی ده‌کات، به‌شیوه‌یه‌ک که ئه‌گه‌ر که‌سی یه‌که‌م زمانیکیی توند به‌کاربه‌ینیت، به‌مه‌ش کاردانه‌وه له‌سه‌ر بیری که‌سی ئاراسته‌کراو ده‌کات و رفتهاریکی توند ده‌ره‌نجامه‌که‌ی ده‌بیت، به‌شیوه‌یه‌کی راسته‌وخوبیت یان ناراسته‌وخو، مرؤفه‌کان به‌و شیوه قسه ده‌کن، هه‌ن، واته تاک چۆن زمانی وه‌رگرتبیت، به‌م شیوه‌یه‌ش ده‌ئاخفتیت، ریزداری و بیرنیش له زماندا له‌وه‌وه سه‌رچاوه ده‌گریت، ئه‌مه‌ش به‌هوی ئه‌وه‌ی زمان به‌شینکه له که‌سایه‌تی تاک و دواجار رفتهاره‌کانی تاک له‌ریگه‌ی زمانه‌که‌یه‌وه له‌ناو کۆمه‌لگه‌دا رهنگدانه‌وه‌ی ده‌بیت. لی‌رده‌دا ده‌بیت بزانی رفتهار ده‌بیته دو به‌ش:

- رفتهاری زاره‌کی: بریتیه له‌و وشه و ده‌سته‌واژانه‌ی له‌لایه‌ن تاکه‌وه ئاراسته‌ی به‌رانبه‌ر ده‌کریت.
- رفتهاری کرداری: ئه‌و رفتهار و هه‌لسوکه‌وتانه‌ی تاک ده‌گریته‌وه، که له ده‌ره‌نجامی ئه‌و رفتهاره‌ی زمانیه‌ی به‌رانبه‌ری کراوه.

هه‌لسوکه‌وتی تاک په‌یوه‌ندییه‌کی راسته‌وخوی به ده‌ره‌نجامی روداوه جیاوازه‌کانی ده‌وروبه‌ری هه‌یه، ده‌کریت له‌ریگه‌ی زمانه‌وه خوره‌وشتی تاک گورانکاری به‌سه‌ر بیت، جا چ ئه‌رینی بیت یان نه‌رینی، به‌مه‌ش په‌یوه‌ندی نیوان رفتهاری زمانی و رفتهاری کرداری یه‌کیک ده‌بیت له کایه سه‌ره‌کییه‌کانی دروستیونی خوره‌وشتی تاک(ده‌رون عه‌بدولره‌حمان سالح: ۲۰۱۴: ۱۲۰). که‌واته ده‌توانین بلین ره‌وشتی زمانی له روی به‌کاره‌ینانه‌وه ئه‌مانه‌ی خواراوه ده‌گریته‌وه:

۱- پنیسته زمانه‌که (قسه‌کردن، نوسین) پاک و خاوین بیت و له تانه و ته‌شه‌ر دوربیت.

۲- پنیسته ئاراسته‌کراو بیت.

۳- پنیسته ئه‌رینی بیت.

۴- پیوسته ریژی بهرامبر بگریت.

۵- پیوسته لیبوردهبی تیدا بیت، بۇ جیاوازییهکانی بهرامبر (یهکتر قبولکردن).

۶- پیوسته قسهکان راستی بیت.

۳-۲: پهیوهندی نیوان توندوتیژی زمان و گه‌یاندنی زمانی:

گه‌یاندنی زمانی یه‌کیکه له‌و پرۆسانه‌ی، که مرۆف بۇ به‌رده‌وامبونی ژیانی رۆژانه‌ی خوی و جیبه‌جیکردنی کاروباره‌کانی ژیانی له‌گه‌ل ئه‌وانی تر به‌رجه‌سته‌ی ده‌کات، زمان ده‌وریکی بالا ده‌گیڤیت له‌هه‌ماهه‌نگی کردن له‌گه‌ل تاکه‌کانی تر بۇ دارشتنی بیروکه‌کانی تاک و گه‌یاندنی به‌به‌رانبه‌ر، به‌و مانایه‌ی زمان له‌پرۆسه‌ی په‌یوه‌ندیکردنا به‌ناوه‌ندیکی گرنگ هه‌ژمار ده‌کریت، که مرۆفه‌کان به‌یه‌که‌وه ده‌به‌ستیته‌وه، تاوه‌کو گه‌یاندنی روبات، به‌مه‌ش ده‌توانین بلین زمان جوریکه له‌ده‌برینی زاره‌کی گورانی ره‌فتاری مرۆف به‌دوای خویدا ده‌هینیت، که دواچار پارویی ده‌برین و جوره‌کانی رسته ده‌سته‌واژه‌و وشه‌گه‌لیک رۆل ده‌بینیت له‌جۆشدانی به‌ها کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌ی و ده‌برینی توانا و ئه‌زمون و مه‌عریفه‌ی ناوه‌کیی خوی، که ئه‌مه‌ش مرۆف له‌سه‌ر کۆی ئه‌و وینه‌هزریانه‌ی له‌مندالیدا و له‌و کۆمه‌لگه‌یه‌ی تینیدا ده‌ژیت به‌رجه‌سته‌ی کردن (مصطفی بحر محمد: ۲۰۱۴: ؟).

لیروه‌وه ده‌کریت په‌یوه‌ندی نیوان گه‌یاندنی زمانی و توندوتیژی له‌چه‌ند خالی‌کدا باشتر رۆن بکه‌ینه‌وه:

یه‌که‌م: زمان و توندوتیژی:

زمان بریتییه له‌چه‌ند هیمایه‌کی دیاریکراو، که تاکه‌کانی کۆمه‌لگه له‌ریگه‌یه‌وه بیروپراکانی خویان ئالۆگۆرده‌که‌ن، ده‌کریت بلین زمان گوزارشت له‌هه‌لسوکه‌وتیک ده‌کات، چ زاره‌کی بیت یان نوسراو، که به‌هۆیه‌وه ریگه به‌تاک ده‌دات بۇ ده‌برینی بیروکه‌کان، بۇ ئه‌وه‌ی له‌گه‌ل که‌سانی تردا په‌یوه‌ندی بکات. هه‌رچی توندوتیژییه له‌ده‌وری ره‌فتاره‌کان ده‌خولیته‌وه، که ماناکانی رقی وکینه و دل‌ره‌قی و سه‌ره‌نشست و لۆمه‌ی تیندایه، که دواچار له‌سه‌ر به‌رامبر ره‌نگدانه‌وه‌ی ده‌بیت. توندوتیژی زمانی یه‌کیکه له‌به‌ربلاوترین شینوازه‌کانی مملانی له‌کۆمه‌لگه‌دا، ئه‌و مانایه‌یه که لیرده‌دا ده‌بینیت: وینه‌کانی توندوتیژی ته‌نیا به‌کرداری فیزیکی تاک به‌رامبر به‌ویتر سنوردار نییه، به‌لکو روادوایی زمانی یان کرده‌یه‌کی قسه‌یه‌ی و گوزارشت له‌هه‌لویستییکی سایکۆلۆژی له‌ساتی په‌یوه‌ندی کردنا ده‌کات، که زورچار به‌ریه‌که‌وتن و دوژمنایه‌تی دروستده‌کات، که ئه‌مه‌ش خوی له‌خویدا ده‌کات له‌په‌یوه‌ندی نیوان تاکه‌کاندا گرفت دروست.

دوهم: کیشه‌ی توندوتیژی و په‌یوه‌ندیکردن:

لیرده‌دا زمان ئه‌رکیک جیبه‌جی ده‌کات، کرداریکه، ئاراسته‌ ده‌کریت، بۇ نمونه له‌پرۆسه‌ی ماره‌بریندا چه‌ند رسته و ده‌سته‌واژه‌یه‌کی دیاریکراو ده‌خویندریته‌وه، هه‌روه‌ها له‌دادگادا دادوهر ده‌لیت: دادگا به‌م شیوه‌یه حوکی داوه ، یان کاتی پرسیاردن له‌بواری لیکۆلینه‌وه‌ی تاوانکاریدا، بۇ نمونه ئه‌فسه‌ریک پرسیاریکی ئاسایی له‌تاوانباریک ده‌کات، به‌لام له‌وانه‌یه وه‌لامی پرسیاره‌که توندوتیژی لیبه‌که‌ویته‌وه، که‌واته لیرده‌دا وه‌لامی توندوتیژی ره‌نگدانه‌وه‌ی کیشه‌ی په‌یوه‌ندی کردن ده‌بیت، که له‌داهاتو له‌وانه‌یه زیاتر به‌رده‌وامی له‌نیوانیاندا هه‌بیت.

۲-۴: په یوه نډی نډیوان توندوتیژی زمانی و نه ته کیتی زمانی:

مروغه کان له ژبانی پروژانه یاندا هه لسوکه و ته کومه لایه تی و رفتهاره زمانه وانیه کانیاں به پیکوپیکي به پپی یاسا کومه لایه تییه کان نه نجام ددهن، که نه مهش خوی له خویدا نه ته کیتته، که چهند یاسایه کی په یوه نندیدار به تاک له ناو کومه لدا پیکخواوه، مروغه کان گرنگی پیده دن بو راهیکردنی کاروباری پروژانه یان، بونونه له کاتی قسه کردن، ناخواردن، پیروزبایی... هتد، به مهش نه ته کیت په یوه نندی راسته و خوی به ژبانی مروغه وه هیه، لیره وه زمانیش وهکو پیوستییه کی ژبانی پروژانه ی تاکه کان گرنگی خوی هیه. بویه له زمانیشدا نه ته کیت هیه که تاکه کانی کومه لگه له سهری پیکه وتون، بو نمونه شیوازی قسه کردن، به کارهینانی وشه و دسته واژه کان گرنگ، که واته ده توانین بلین نه ته کیتی زمانی پیکه ستنی لایه نی کاره کی زمانه، تاوه کو له گهل نه و دوروبه ره بگونجیت که له کاتی قسه کردنه که دا هیه، چونکه نه ته کیت په یوه نندی به سروشتی زمانه وه نییه، به لکو په یوه نندیداره به به کارهیناری زمان، که چون له وکاته دا وشه و دسته واژه کان له گهل بارودوخی گوته که ده گونجینیت، که رفتهاریکی زمانیه نهک تاییه تمه نندی زمانی، نه مهش به و مانایه ی دیت، که پیکه وتنه کومه لایه تییه کان به پپی بنه مای رفتهاره کانی قسه کهر دانراون، که دواچار کومه ل به رفتهاری به ریزانه یان بیریزانه جیا یان ده کاته وه (kasper, Gabriele:2005:59) به مهش به کارهینانی زمان ده که ویتته دست تاکه کان، ئایا به ریزه وه به کاری دهینیت یان به بیریزی، زورچار له و بارانه ی زمان به بیریزی به کار دیت توندوتیژی زمانی لیده که ویتته وه، که واته ههر کاتیک زمان له و بنه ما کومه لایه تییه لایدا، که نه ته کیتی پیوه بنده، توندوتیژی لیده که ویتته وه. به جوریک هه له به کارهینانی زمان دیتته کایه وه له دوروبه ره جیاوازه کان، بو نمونه له کاتی پرسه ناکریت پیروزبایی یان نوخشه باری بکریت، چونکه نه مجوره ی به کارهینانی زمان به رانبه ری هه ست به که مکردنه وه ده کات، نه گهرچی که سی قسه کهر له نه زانییه وه بیت، به لام نه مه له نهنگی و که مکردنه وه که ی ناگوریت، چونکه له ههر شوین و کاتیک جوریک شیوازی قسه کردن دور دهینیت، له باری وادا نه گهر که سی قسه کهر به زانییه وه شیوازیکی هه له ی زمانی به کارهینیت، نه و توندوتیژی زیاتری لیده که ویتته وه. نه م شیوازه ی به کارهینانی زمان ده چیتته بواری شیوازی گالته نامیز و توانج لیدان، که پله ی ریزگرتنی تیدا که مه، به مهش سوکایه تی پیکردن و هه ست بریندارکردنی لیده که ویتته وه (هیمن عه بدولحه مید شه مس: ۲۰۰۶: ۴۰).

۲-۴-۱: نه و فاکته رانه ی نه ته کیتی زمانی پیوه بنده

۱- په روه رده ی کومه لایه تی خیزان:

خیزان کاریگه ری راسته و خوی به سهر نه ندامه کانی هیه، ههر کومه له و خیزانیک سیاست و په پره وی تاییه ت به خوی هیه، به جوریک نه ندامه کانی په روه رده ده کات، که زاده ی خیزانه که خویه تی، بویه ده بینین ههر تاکیک بیرکردنه وه ی جیاواز تره له وه ی دیکه، بویه زوربه ی جار نه و تاکه ی به ریزه له روی به کارهینانی زمانه وه و نهرم و نیانه له خیزانیک ی ریزداره وه هاتوه، هه روه ها تاکیک که زمانی زبره و نه ته کیتی کومه لایه تی خراپه، نه مهش ده رهاویشته خیزانه که ی خویه تی.

۲- ته‌مه‌ن و ره‌گه‌ز:

مندال شیوازی دهربرینی تایبته به خوی هه‌یه، ژنان به هه‌مان شیوه، هه‌روه‌ها به‌سال‌چوانیش، زورجار له ستایشی که‌سیکدا ده‌گوتریت له‌گه‌ل پیراندا پیره و له‌گه‌ل گه‌نجاندا گه‌نجه و له‌گه‌ل مندال‌انیشدا منداله، به‌و مانایه‌ی له‌گه‌ل هه‌موان ده‌گونجیت. شیوازی ئاخاوتنی پیاوان و ژنانیش تاراده‌یه‌ک جیاوازیان هه‌یه، هه‌ندی‌ک دهربرین له زماندا هه‌ن، ره‌گه‌زی‌ک به‌کاری ده‌هینیت و ره‌گه‌زی‌کی تر به‌کاری ناهینیت، هه‌روه‌ها شیوازی ئاخاوتنی دایک له‌گه‌ل کور و کچه‌کانی جیاوازه(هیمن عه‌بدولحمید شه‌مس: ۲۰۰۶: ۴۲).

۳- کات و شوینی ئاخاوتن:

کات و شوین رۆل‌یکی گرنگیان هه‌یه له دیاریکردنی شیوازی ئاخاوتندا، بۆ نمونه

- کاته‌که ناسکه و ناکریت هه‌مو شتیک بوتریت.
- شوینه‌که هه‌ی ئه‌وه نییه، ده‌نا ده‌زانم چی ده‌لیم.

هه‌روه‌ها ئاخاوتن له‌ناو فه‌رمانگه‌یه‌ک یان وه‌زاره‌تیکدا، زیاتر شیوازی فه‌رمی به‌کار دیت، که جیاوازه له ئاخاوتنی ئاسایی شه‌قام، هه‌مو ناوچه‌یه‌کیش له زماندا تایبته‌ندی خوی هه‌یه، به‌پیی کات هه‌ر سه‌رده‌میک دهربرینیک باوی ده‌بیت، که به‌هوی بۆنه‌یه‌ک یان که‌سیک یان پوداویک له‌ناو خه‌لکدا ره‌نگدانه‌وه‌ی ده‌بیت(علوج، ئه‌نفال، شیخ هتد...)(هیمن عه‌بدولحمید شه‌مس: ۲۰۰۶: ۴۲). بۆ نمونه قسه‌کردن له‌گه‌ل وه‌زیریک جیاوازه له‌گه‌ل قسه‌کردنی که‌سیک و هاورییه‌کی ئاسایی یان به‌کاره‌یتانی زمان له بواری سه‌ربازیدا.

۴- شیوازی قسه‌کردن:

هه‌ر تاکیک له کۆمه‌لگه فه‌ره‌نگیکی تایبته به خوی هه‌یه، به‌هوی ئه‌مه‌ش شیوازی تایبته‌تی زمانی ده‌بیت، که جیاوازه له‌ئه‌وانی تر، له‌پوی به‌کاره‌یتانی ده‌سته‌واژه و هه‌لبژاردنی وشه و دروستکردنی رسته، جیاوازه له‌پوی هیز و ئاوازه و تۆنی ده‌نگه‌که‌ی. مرۆقه‌کان له‌روی توانستی زمانی یه‌کسان، به‌لام له‌پوی چالاکیه‌وه له‌یه‌کتر جیاوازن، ئه‌م جیاوازیانه‌ش بۆ ئه‌وه ده‌گه‌ریته‌وه، که هه‌ر تاکیک به‌جۆریکی جیاوازه له‌وه‌ی تر زمان وه‌رده‌گریت.

۵- راده‌ی رۆشنیری:

به‌شیوه‌یه‌ک له دهربرین و شیوازی ئاخاوتندا راده‌ی رۆشنیری و پله‌ی شارستانییه‌ت وه‌رده‌که‌ویت، کۆمه‌لگه‌ی خوینده‌وار و نه‌خوینده‌وار له زمانه‌که‌یاندا ره‌نگدانه‌وه‌ی ده‌بیت، له‌نیو خوینده‌واره‌کانیشدا شیوازی تایبته هه‌یه، هه‌ر یه‌که‌یان ئه‌ته‌کیتی تایبته به خویان هه‌یه، به‌مه‌ش گه‌شه‌ی رۆشنیری تاک کاریگه‌ری راسته‌وخوی له‌سه‌ر زماندا ده‌بیت. هه‌ر میله‌ته‌وه راده‌ی رۆشنیرییه‌که‌ی له‌پوی ریزدارییه‌وه له‌زمانه‌که‌یدا ره‌نگدانه‌وه‌ی ده‌بیت، بۆ نمونه وشه‌کانی (تکا ده‌که‌م، به‌ئهرک نه‌بیت، به‌یارمه‌تیت، به‌کاره‌یتانی جیتاوی سه‌ربه‌خوی که‌سی دوه‌می کۆ (ئیه‌وه) له‌جیاتی که‌سی دوه‌می تاک (تۆ).

۶- بۆنه‌ی ناخاوتن:

هەر بۆنه‌یه‌ک شیوازیکی تایبەت بە خۆی هەیه، بۆ نمونه قسەکردن لە پرسەدا ئەتەکیتی تایبەت بە خۆی هەیه، هەرودها بۆنه‌ی ئاھەنگگیران شیوازی تایبەت بە خۆیان هەیه، بۆ نمونه ناكریت پیروژبایی و نوخسه له پرسەدا بكریت و سەرەخۆشی له ئاھەنگگیران بكریت، ئەمانە دو بواری جیاوازن. هەرودها شیوازی ریزلینان جیاوازه له هەرەشه‌کردن.

۷- كەسایەتی:

كەسایەتی مرقوف وەكو سندوقیكى داخراو وایه، لەرپگه‌ی رەفتارەكانییه‌وه بەدیار دەكه‌وێت، بەو مانایه‌ی رەفتاری مرقوف ناسنامه‌ی كەسایەتییه‌كه‌یه‌تی، زمانیش له‌ سەروى هەمو رەفتارەكانى مرقوفه‌وه‌یه، كه‌ به‌ ئامرازیکه‌ گرنگی دەرخیستی كەسایەتی مرقوف دادەنریت، كۆمه‌لیك هۆكار هەن كاریگه‌ری له‌سەر كەسایەتی جێدەهێلن، له‌وانه‌: (رەگەز، تەمەن، پله‌ی خۆینده‌واری، راده‌ی رۆشنییری، ئایین و پیشه‌) (ئەفین سامی عارف: ۲۰۱۱: ۲۴)، ئەم هۆكارانه‌ كاریگه‌ری دەخەنه‌ سەر كەسایەتییه‌كه‌ و له‌ رەفتارەكانى كەسه‌كه‌ رەنگدانە‌وه‌یان دەبیت و دواچار دەبن بە خویه‌ك له‌ كەسه‌كه‌، بۆ نمونه‌ كەسایەتی رەشبینی زۆربه‌ی كات زمانیکى نەرینی بە‌كارده‌هێنیت، هەرچەنده‌ جۆری كەسایەتییه‌كه‌ نەرینی بیت، ئەوه‌نده‌ش ئاكار و زمانیکى نەرینی بە‌كارده‌هێنیت، بە‌مه‌ش رەنگدانە‌وه‌ی خراپی له‌سەر تاكه‌كانى دەورو به‌ری خۆی جێدەهێلێت.

۱۱- پائنه‌ره‌كانى توندوتیژی زمانى:

- دەكریت بلین بۆچی پەنا بۆ بە‌كارهێنانی توندوتیژی له‌ زماندا دەبردیت؟ خەلك به‌ هۆكاری جۆراوجۆر پەنا بۆ توندوتیژی له‌ زماندا دەبەن، وەك:
- ۱- كورتكراوه‌: جارى وەها دەبیت بە‌هۆی كورتكردنه‌وه‌كان واتای نەرینی بدات، بە‌مه‌ش دەبیتە‌هۆی توندوتیژی.
 - ۲- پێویستییه‌كى دەرونى بۆ زالبون بە‌سەر ئەوانى تردا، هەندیک له‌ خەلكان بە‌هۆی تایبەتی دەرونییه‌وه‌ هەول‌دەدن كۆنترۆلى ئەوانى تر بکەن، بە‌مه‌ش هەندیک جار توندوتیژی لێدە‌كه‌وێتە‌وه‌.
 - ۳- پێویستی کرداری بۆ دەستدریژی و زیان به‌ كەسانی تر، وەك كەمپینی سیاسی یان پیشبەرکیی بازرگانی بە‌رز.
 - ۴- خۆشی بینین هەندیک كەس بە‌راستی چێژی لێ‌وه‌رده‌گریت ئازاری ئەوانى تر بدات. (Jack Krupansky:2016:non).

۵-۲: پلانی زمانى و توندوتیژی زمانى:

مه‌به‌ست له‌ پلانی زمانى به‌دواداچون و چاره‌سه‌رکردنى كیشه‌كانى نێو زمان ده‌گریتە‌وه‌، چاره‌سه‌رکردنیكى به‌رنامه‌ بۆ داڕێژراوى كیشه‌كانى زمان ده‌گریتە‌وه‌، له‌و كاردانه‌وانه‌ی ده‌یخاته‌ سەر به‌رانبەر. زاراوه‌ی پلانی زمانى زاراوه‌یه‌كه‌ تیايدا په‌يامیكى ئامانجداری درێژخایه‌ن ده‌گریتە‌وه‌، كه‌ مه‌به‌ست لێی گۆرانیكارى زمان یان

دهستکاریکردنی ئهركهكانی زمانه له كۆمهلهگه‌دا، به ئامانجی چاره‌سه‌ركردنی كێشه‌كانی په‌یوه‌ه‌ندیکردن و تیگه‌یشتنی نیوان تاكه‌كان(هیثم سرخان: ۲۰۱۳: ۷۷)، پلانی زمانی ئاماژه‌ بو هه‌ولی به‌رنامه‌ بو دارپژراو ده‌كات، به‌مه‌به‌ستی کاریگه‌ری خستنه‌سه‌ر ره‌فتاری كه‌سانی تر، حكومه‌ت له‌په‌رته‌گی پلانی زمانیه‌وه‌ گۆرانکاری له ئامانجه‌كان ده‌كات. كه‌واته‌ ده‌توانین ب‌لین پلانی زمانی به‌ واتای لیکۆلینه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی نیوان زمان و كۆمه‌ل دیت، هه‌روه‌ها کاریگه‌ری هه‌ریه‌كه‌یان له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی تریاندا، پاك‌تاو‌کردنی زمان له‌و وشانه‌ی ده‌بنه‌ هۆی دروستبونی توندوتیژی زمانی لای تاك.

۶-۲: پلانی زمانی له‌ بوا‌ری په‌روه‌رده‌دا:

به‌هۆی ئه‌وه‌ی په‌روه‌رده‌ بوا‌ریکی زۆر گرنگه‌، بۆیه‌ زمان په‌یوه‌ندییه‌کی به‌تینی له‌گه‌ل بوا‌ری په‌روه‌رده‌ هه‌یه‌، خۆی له‌خۆیدا پلان له‌ بوا‌ری په‌روه‌رده‌ زۆر گرنگه‌، ناوه‌نده‌ په‌روه‌رده‌یه‌كان له‌ زۆربه‌ی و‌لاتاندا له‌لایه‌ن ده‌وله‌ته‌وه‌ بودجه‌یه‌کی گه‌وره‌ی بو ته‌رخان ده‌كریت ، قوتابخانه‌كان وه‌كو ده‌زگایه‌کی گرنگی بونیادی كۆمه‌لایه‌تی(Gibson) Ferguson: 2006: 34)، پرۆگرامی خویندن ده‌رچه‌یه‌کی گرنگه‌، له‌په‌رته‌گیه‌وه‌ ده‌توانریت خو‌ره‌وشت و هه‌لسوكه‌وتی تاك ئاراسته‌ بكات، كه‌ دوا‌جار گۆران له‌ ئاستی كۆمه‌له‌گه‌ روده‌دات. لیره‌وه‌ پلانی په‌روه‌رده‌یی دیته‌ پێشه‌وه‌، كه‌ كۆمه‌لیك یاسا و ریسای دیاریكراو ده‌گریته‌وه‌، كه‌ به‌شیوه‌یه‌کی گشتی ده‌وله‌ت بو ر‌اهیکردن و جیبه‌جیکردنی كاروباره‌كانی بوا‌ری په‌روه‌ده‌ و فیرکردن کاری له‌سه‌ر ده‌كات(رادیه‌ مرجان: ۲۰۱۲: ۱۴۳)، به‌مه‌ش پلانی زمانی له‌ بوا‌ری په‌روه‌رده‌ ده‌وریکی بالا‌ ده‌گیریت، زۆربه‌ی جار پلانی زمانی وه‌كو ده‌رچه‌یه‌کی ئه‌كادیمی فیرکردن خۆی ده‌نوینیت، كه‌ تیايدا سیاسه‌تی زمان جیبه‌جیده‌كات، لیره‌وه‌ پلانی زمانی و پلانی په‌روه‌ده‌یی وه‌كو دو‌رووی یه‌ك دراو، یه‌ك ئه‌وه‌ی تر ته‌واو ده‌كات، بو هینانه‌دی ئه‌وپه‌ری داوا‌کارییه‌كانی فیرکردن له‌سه‌ر ئاستی تاك یان كۆمه‌ل. له‌لایه‌کی تره‌وه‌ پلانی په‌روه‌ده‌یی له‌داهاتودا ئه‌ركی به‌ره‌وپێشبردنی زمانی ده‌كه‌ویتته‌ ئه‌ستو به‌ چاره‌سه‌ركردنی كێشه‌ زمانیه‌ په‌روه‌رده‌یه‌كان، تاوه‌كو له‌گه‌ل ئاستی توانا پێشكه‌وتنه‌كانی واقعی كۆمه‌له‌گه‌ بگونجیت(مراد عمیروش و دلیله‌ صاحبی: ۲۰۱۲: ۲۷۰).

۷-۲: تاییه‌ته‌ندییه‌كانی زمان له‌ بوا‌ری په‌روه‌رده‌دا:

رۆل و گرنگی زمان له‌ پرۆگرامی خویندندا هه‌میشه‌ رۆلی ناوه‌ندی له‌ فیربوندا ده‌بینیت، گرنگ نییه‌ چ بوا‌ریك بیت، قوتاییه‌كان چه‌مكه‌ نۆییه‌كان وه‌رده‌گرن، كاتیک گۆی ده‌گرن، قسه‌ ده‌كهن، ده‌خویننه‌وه‌ و ده‌نوسن ده‌رباره‌ی ئه‌وه‌ی فیری ده‌بن. خویندنه‌وه‌ و نوسین ره‌نگدانه‌وه‌ی پرۆسه‌ی بیرکردنه‌وه‌یه‌، كه‌ له‌ بیری قوتایی به‌رپۆه‌ ده‌چیت، هه‌لبه‌ته‌ قوتاییان له‌په‌رته‌گی زمانه‌وه‌ فیرده‌بن، بۆیه‌ ئه‌گه‌ر زمانه‌كه‌یان لاواز بیت، فیربونیشیان به‌ هه‌مان شیوه‌، پێویسته‌ له‌په‌رته‌گی پرۆگرامی خویندنه‌وه‌ كاربكریت له‌سه‌ر چوارچێوه‌ی فیرکردن و فیربونی ناوه‌رۆك له‌ بوا‌ری بابته‌ی، وه‌ك ماتماتیک، میژو، كۆمه‌لایه‌تی، زانسته‌كان، فیزیا و ته‌نانه‌ت هونه‌ر و مۆسیقاش هۆكاری زیاتر هه‌ن، بو ئه‌وه‌ی زمان گرنگی پێ پێدريت!

- ۱- زمان وهک پیکهاته‌یه‌کی پیکهینه‌ری لیته‌تویی بیرکردنه‌وه‌ی پله بالا و پیوستی پیشمه‌رج بو فیربونی ناوه‌رۆکی سه‌رکه‌وتو فیربون له زۆربه‌ی بابته‌کانی قوتابخانه به توندی پشت ده‌به‌ستیت به‌م لایه‌نه‌وه.
- ۲- زمان وهک ئامرازیک بو ماناپیدان: زۆریک له ریبازه‌کانی زمان ره‌هه‌ندی فیرکردنی ناوه‌رۆک له‌سه‌ر به‌مای چه‌مکه کومه‌لایه‌تیه‌کان بنیاتنراوه، فیکوتسکی بانگه‌شه‌ی ئه‌وه‌ی کرد، که په‌ره‌سه‌ندنی چه‌مکه ده‌رونییه‌کان و زانیی کرداری پشت به کارلیککردنی کومه‌لایه‌تی و ئالوگۆری زاره‌کی ده‌به‌ستیت. به‌م شیوه‌یه ناکریت به‌بێ زمانیکی پیوست و ئامراز و ستراتیژی، که له په‌روه‌ده کاری له‌سه‌ر ده‌کات فیرخو‌ازان سود له ده‌رفه‌ته‌کان وه‌ر‌ب‌گرن، که به شیوه‌یه‌کی ئاسایی له قوتابخانه پیشک‌ه‌ش ده‌کرین.
- ۳- زمان وهک فلت‌ه‌ریک بو هه‌سه‌نگاندنی ئە‌نجامه‌کانی فیربون: ریکاره‌کانی هه‌سه‌نگاندن له بابته‌کانی قوتابخانه پشت به ئه‌رکه داواکراوه‌کان ده‌به‌ستیت، چ به زاره‌کی بیت یان نوسراو، که له‌لایه‌ن قوتابییه‌وه چون وه‌لام ده‌درینه‌وه .

که‌واته، زمان گرنگی و تایبه‌تمه‌ندی جیاو‌زی هه‌یه، به‌وه‌ی له هه‌مو بواره‌کانی ژياندا گرنگه (H. J. VOLLMER: 2006:6, 7):

- ۱- زمان به شیوه‌یه‌کی سه‌ره‌کی به‌کاره‌ینانی ئامانجدار گه‌شه‌ ده‌کات.
 - ۲- فیربون (زۆرجار) بریتیه له قسه‌کردن، نوسین، شیوه‌دان و جولان (به‌شیوه‌یه‌کی ئاسایی له‌کاتی کاردانه‌وه بو تیگه‌یشتنه‌کاندا).
 - ۳- به‌کاره‌ینانی زمان به‌شداری ده‌کات بو به‌ده‌سته‌ینانی زانیاری پیوست له بابته گه‌شه‌سه‌ندنی زانیاریدا.
 - ۴- زمان ناوه‌ندیکه بو ره‌نگدانه‌وه‌ی له‌سه‌ر فیربون.
- گه‌شه‌پیدانی زمان هۆکاریکی گرنگه تا له ریکه‌یه‌وه تاکیکی بیرمه‌ند به‌ره‌م بیت، له هه‌مو بواره‌کانی به‌کاره‌ینانی زمان، له هه‌ر چالاکییه‌کی فیربون چ له قوتابخانه بیت یان کایه جیاو‌زه‌کانی تری ژیان بیت. به‌م شیوه‌یه ده‌توانین هه‌شت شیو‌ازی چالاکی به‌زمانه‌وه دیاربه‌کین، که بریتیه له:
- گویگرتن: تیگه‌یشتنی وه‌رگرتنی زاره‌کی.
 - قسه‌کردن: بنیاتنانی وته‌ی واتادار و گفتوگۆ و ئاخاوتن له‌سه‌ر بابته.
 - خویندنه‌وه: تیگه‌یشتن له تیکسته نوسراوه‌کان.
 - نوسین: به‌ره‌مه‌ینانی تیکستی نوسراو.
 - نمایشکردن: ئاماده‌بون بو نیشانه بینراوه‌کان و وه‌رگرتنی زانیاری، له‌ریگه‌ی پیشاندانی هیماکان و ده‌رخشتنیان.
 - شیوه‌پیکه‌ینان: به‌کاره‌ینانی ئامرازی بینراو بو ده‌رب‌رین، ریکخستنی هیماکان به‌شیوه‌ی هیلکاری و دایه‌گرام.
 - بینین: ئاماده‌بون بو جوله‌ی جه‌سته‌یی.
 - جولاندن: به‌کاره‌ینانی هه‌مو جه‌سته، لاساییکردنه‌وه‌ی چالاکی.
- لیته‌تویی زمانه‌وانی لیته‌تویییه‌کی تیکچرژاوه ده‌کریت ئە‌م تیکچرژانه‌ش به‌شیوه‌یه‌ک له‌م خالانه کۆبه‌ینه‌وه:

- ۱- تیگه‌یشتنی زاره‌کی.
- ۲- پاراوی و رهوانی له به‌کاره‌ینانی وشه‌کان.
- ۳- په‌یوه‌ستکردنی وشه‌کان و دروستکردنی په‌یوه‌ندی(په‌یوه‌ندی نیوان ناو و ته‌ن).
- ۴- درکپیکردن به‌چۆنیه‌تی په‌یوه‌ستکردنی په‌یوه‌ندی نیوان وشه و ده‌نگه‌کان.
- ۵- هه‌لینجانی زاره‌کی وه‌کو چیرۆک گێرانه‌وه.
- ۶- درککردن به‌یاسا ریزمانیه‌کان له دروستکردنی ده‌نگ و شه و رسته و دۆزینه‌وه‌ی هه‌له‌ ریزمانیه‌کان.

(H. J. VOLLMER: 2003: 7)

له‌ئەجامدا پێویسته‌ مامۆستایان هانبدریڤن، که‌ به‌شداری له‌ په‌ره‌پیدانی لیته‌اتویی زماندا بکه‌ن، به‌شیوه‌یه‌ک به‌شداری له‌ سیاسه‌تی فیروبونی په‌روه‌رده‌یی ده‌کات. به‌کورتی مرۆف ده‌توانیت گرنگیه‌کانی زمان له‌م بارانه‌ خواره‌وه‌ بدۆزریته‌وه‌:

- زمان زیاتر له‌ توانسته‌کانی په‌یوه‌ندیکردندا به‌شداره‌.
- زمان به‌ پرۆسه‌ی بیرکردنه‌وه‌ به‌ستراوه‌ته‌وه‌.
- زمان ئامرازیکه‌ بۆ چه‌مک دانان له‌ بیری تاکدا.
- زمان پشتگیری له‌ چالاکی ده‌رونی و مه‌عریفی ده‌کات.
- زمان بۆ مه‌به‌ستی ئەکادیمی یارمه‌تیده‌ره‌ بۆ ده‌ربیرینی بیره‌کان (به‌تایبه‌تی له‌ بواری نوسین).
- زمان یارمه‌تیده‌ره‌ بۆ پیکه‌ینانی گوتار و راهینانی تاک له‌سه‌ر توانای گوتاردان.

۲-۸: ئەرکه‌کانی زمان:

زمان هۆکاریکی گرنکه‌ بۆ بنیاتنان، له‌رێگه‌ی زمانه‌وه‌ مانه‌وه‌ی تاکه‌کان له‌ کۆمه‌لگه‌کاندا مه‌یسهر ده‌کریت، چونکه‌ مرۆف بۆ هاموشۆی کاره‌کانی له‌گه‌ل تاکه‌کانی تر په‌یوه‌ندی ئەجامداوه‌، له‌رێگه‌ی زمانه‌وه‌ بیرۆکه‌کانی خۆی ده‌رده‌بریت و له‌ په‌یوه‌ندییدا ده‌بیت له‌گه‌ل تاکدا. زمان له‌ ژبانی مرۆفدا ده‌وریکاری کارای هه‌یه‌، ئەویش تاکه‌ هۆکاری په‌یوه‌ندیکردنیت له‌ ده‌وره‌به‌رکه‌یدا، به‌ گۆرینه‌وه‌ی بیرورا و مه‌به‌ست و مه‌رامه‌کانی، به‌مه‌ش سه‌ره‌کیتترین ئەرکه‌کانی زمان، بریتی ده‌بن له‌ (گوزارشتکردن و په‌یوه‌ندیکردن)(سمیع ابو مغلی: ۱۹۷۸: ۹، ۱۰)، به‌مه‌ش کۆمه‌ل کاریه‌ری له‌سه‌ر زمان هه‌یه‌، زمانیش کاریه‌ری له‌سه‌ر کۆمه‌ل هه‌یه‌، له‌ هه‌ر کۆمه‌لگه‌یه‌کدا کۆمه‌لیک بنه‌ما هه‌ن، که‌ به‌(یاسا و نه‌ریت) ناوده‌نریڤن، ئەم بنه‌مایانه‌ له‌باره‌ی ره‌فتاری تاک و له‌ کۆمه‌ل(عبد علی سلیمان: ۱۹۸۵: ۵۹)، به‌و مانایه‌ی کۆمه‌ل به‌پیتی یاسا و نه‌ریته‌کان چۆن ده‌روانیته‌ ره‌فتاره‌کانی تاک به‌تایبه‌ت ره‌فتاره‌ زمانیه‌کانن، هه‌مو زمانیک هه‌لگری په‌یامی راستی چۆنیه‌تی بیرکردنه‌وه‌ی ئەو کۆمه‌له‌ ده‌خاته‌رو، که‌ قسه‌ی پیده‌که‌ن(هادی نه‌ر: ۱۹۸۸: ۲۸). ده‌کریت ئەرکه‌کانی زمان له‌م دو ئەرکه‌ سه‌ره‌کیه‌ کۆبه‌ینه‌وه‌ که‌ هه‌ر یه‌که‌شیان ته‌واوکه‌ری ئەوه‌ی تره‌:

۱- نهرکی په یوه نډیکردن (کومه لایه تی):

ئو نهرکی زمان نهرکی کومه لایه تی زمانه، زمان بنه ماو نامرازیکی سهرکی بنیادنان و تیکدانی په یوه نډیبه کومه لایه تیبه کانه، په رته وازه ویی و یه کگرتوی له کومه لایه په یوه سته به چونه تی په یوه نډیبه کومه لایه تیبه کانه وه، که واته به هوی زمانه وه تاک له کومه لایه پیگه خوی دیاریده کات، له لایه کی تریشه وه نهرکی کومه لایه تی زمان بهنده به همو ئو فاکته رانه ی په یوه نډیبه کانه به یه وه، وهکو ئاین و نه ژاد و سیاست ... هتد(هیمن عبدالحمید شمس: ۲۰۱۳: ۲).

ب- نهرکی ههست دهربرین(هزی):

هزی سیمای جیاکه ره وهی سهرکی مروث و بونه وهرانی تره، ئه م نهرکی زمان پیشانده ری ههستی تاکه. (مارتنیت) به قسه ی ناو دل ناوی برده (عبدولواحد موشیر دزه یی: ۲۰۱۱: ۷۱)، ئه م نهرکی زورجار بو له یه کتر گه یشتن نییه، به لکو بو گورینی ناراسته ی رهفتاری تاکه، جا باش بیت یان خراب. هزی همو ئو شتانه دهگریته وه، که له بیبری مروثا رهنگدانه وهی هه یه وهکو زانیاری و بیر و باوهر دابونه ریت و هه لسوکوت و رهفتاری تاک، که مروث له کومه لایه وه وهریاند هگریت، له نه وه یه که وه بونه وه یه کی تر دهگوازیته وه (موفق ویسی: ۱۹۸۹: ۱۹)، به مهش مروث له ریگه ی زمانه وه په روه رده دهگریت، بویه ئو وشه و دهسته وازانه ی تاک به کاریده هینیت، له کومه لایه وه وهریگرتون، لیره وه رهفتاری زمانی تاک دهه سته یته سهر کوالیتی ئو پاشخانه زمانیه له هزی هه لیگرتون.

هه روه کو باسکرا نهرکی سهرکی زمان په یوه نډیکردنه، زمان هوکاریکه بو له یه کتر گه یشتن و ئاخوتن، له میانی ئه م په یوه نډیکردن و ئاخوتنه دا، چه ندین نهرک له ریگه ی زمانه وه له نیوان تاکه کان دهخینه پو، به م شیوه یه ی خواره وه (جمعه سید یوسف: ۱۹۹۰: ۲۳، ۲۲):

۱- نهرکی هوکار (وسيله) نامیری: زمان رهنگدانه وهی پیویستی و خولیای مروثه، وهکو (من ئه وه م دهویت)
۲- نهرکی ریگه ری: به هوی زمانه وه ده توانین کو نترول به سهر رهفتار و هه لسوکوتی ئه وانی ترده بکه یین، وهکو فرمانی داخوازی (ئو کاره بکه، وهره) لیره وه زمان ده بیته کرده، وهکو کرده یه کی قسه یی (دادگا بریاریدا تاوانباره که له سیداره بدریت).

۳- نهرکی کارلیکه ری: لیره دا زمان وهک کرۆکی کارلیکی کومه لایه تی نهرک ده بینیت، نهرکی تاکه کان دیاری دهکات (تو چی بکه ی و من و ئه وانی تریش چ بکه یین)، ئه مهش به هوی ئه وهی مروث ناتوانیت له نیو کومه لگه به ته نیا بزییت، به لکو له ریگه ی زمانه وه کاره کانی جیبه حی دهکات، چونکه زمان رهگه زیکی سهرکی مانه وه و هاموشو کردنی تاکه، له ریگه یه وه مروث په یوه نډیبه کانی ئه نجام ده دات، وهکو سلوکردن و ریژنواندن و... هتد.

۴- نهرکی که سی: مروث له ریگه ی زمانه وه ده توانیت هزی و ناسنامه ی تاکایه تی خوی دهربریت.

۵- نهرکی دوزینه وهی: مروث له ریگه ی زمانه وه ده توانیت له ده روه ره که ی بگات و ئاگاداری گورانکاریه کان بیت زانیاری به ده سته یینیت.

- 6- ئهركى ئه ندىشه گهري: هوكاريكه ده توانين به هويه وه له جهنجالي ژيان و چه رمه سه رييه كانى په ناى بو به رين، كه به هوى ده برپى يادگار ييه كانمان بچينه وه دوخى جاران، له پرۆگرامى قوناغى سىيه مدا بابه تى (دراوسى باش) دا ئه م ئه ركه رۆل ده بينيت.
- 7- ئهركى هيمايى: ئه م ئه ركه ش گرنگى و تايبه تمه ندى خوئى هه يه، به تايبه ت له بوارى تو مار كردن و پاراستنى كلتور و دابونه ريتى كومه لايه تىيه وه، كه له ريگه ي زمانه وه له نه وه يه كه وه بو نه وه يه كى تر ده گواز ريتيه وه، كه يه كى له ئه ركه گرنگه كانى پرۆگرامى خوئندن پاراستن و ده رخستنى به ها و نه ريتيه كومه لايه تىيه كانه.
- 8- ئهركى گه ياندين: ئه م ئه ركه به ئهركى ئاراسته كردن و بروا دروست كردن ناسراوه، به و مانايه ي ئه م ئه ركه ته نها گه ياندين و تاوتويكردنى زانبارى له نيوان تاكه كان ناگر ريتيه وه، به لكو له ريگه ي يه كه زمانىيه كانه وه بنياتى بروا و متمانه له تاك دروست ده كر ريت، بو نمونه له قوناغى سىيه مدا بابه تى (شيوازى ئاخاوتن) ئه م رۆله به رچاو ده كه وى ت.
- 9- ئهركى رازى كردن: ئه م خوئى له رپنوئى كردن و ره زامه ندى وه رگر ده دوز ريتيه وه، به شيوه يه ك زور گرنگه بو دروست كردنى راي گشتى په يوه نديگر تنى جه ماوه رى و كو نترۆلكردنى كومه لايه تى له ريگه ي زمانه وه وه ك له بابه ته كانى (شير و مشك، په شيمانى) دا ده رده كه وى ت.

ئه نجامه كان:

- 1- هوكارى زور هه ن كارى گه رى نه رينى ده خه نه سه ر زمانى تاك له وانه خيزان، ده زگانى راگه ياندين به تايبه ت بينراو، به لام پشكى شير به ر بوارى په روه رده ده كه وى ت چونكه په روه رده راسته وخو تاك ئاراسته ده كات بو داها تو.
- 2- توندوتى ژى زمانى له بوارى په روه رده ره نگدانه وه ي راسته وخوئى به سه ر تاك ده بيت، وه كو به شىك له فه ره نگى تاكه كه ره نگدانه وه ي ده بيت.
- 3- توندوتى ژى زمانى هه نديكجار توندو تى ژى جه سته يى لى ده كه وى تيه وه .
- 4- به هوى به كار هينانى زمانى كى زب توندوتى ژى تاك روه روى سو كايه تى پى كردن ده بيتيه وه، به مه ش ئاسايشى كومه لگه ده كه وى تيه ژىر پرسياره وه.
- 5- په يوه نديكى راسته وانه ي به تين له نيوان توندوتى ژى زمانى و ئه ته كى تى زمانى دا هه يه.

Language and Linguistic Violence in Education Field

Shukur Mohammed Saleh¹ - Nareman Abdwlla Kareem²

¹⁺²Kurdish Department, College of Basic Education, University of Salahadden, Erbil, Kurdistan Region, Iraq.

Abstract:

This study, which is entitled “Language and Linguistic Violence in Education Field”, deals with the use of language in educational field. The use of a violent language entails psychological and physical violence. There are many factors for an individual to have a violent language, including community, family, and school environment. Therefore, this issue has to be addressed seriously in educational settings. Schools should be made like a centre where positive influences to be placed on individual’s language and intellect. The texts studies in schools should be composed in a way that takes into account the feelings of all. Besides, the nation’s philosophy of forming individual’s language and thought is reflected in these texts in terms of individual’s behaviour and etiquette. Hereby, there must plan for building individuals free from hatred and violence. This study is divided into two sections, conclusions, and list of references.

Section one is entitled “Language and Linguistic Violence from Social Perspective”. It covers the concept of language and its use; linguistic violence definition; psychological concept of linguistic violence; characteristics of a violent language; the impact of linguistic violence on family and society; and the social factors of linguistic violence.

Section two, Language and Linguistic Violence in Education, addresses linguistic violence in education; the connection between linguistic violence and violent behaviour; the relationship between linguistic violence and communication; language plans in education system; characteristics of language in educational field; and language functions.

Keywords: Philosophy of Education, Language, Linguistic Violence, Physical Violence, Language Etiquette.

سەرچاوهكان:

- ئارام عبدالواحد حمد خورشيد(2013)، ريزگرتن له زمانى كوردیدا، چاپخانهى له ریا، سلیمانی.
- ئەفین سامى عارف (2011)، کاریگهري بارى دهرونی له سهر زمانى قسه كردن، نامهى ماستهر، زانکوی سه لاهه دین، کولێژی زمان، به شى زمانى كوردی، ههولێر.
- حسیبه عبدالله کریم و نوخسه فتح نوری(2010)، توندتیژی خیزانی چاپی یه کهم، له بلاوکراوهکانی یه کیتی ژنانی کوردستان زنجیره 54.
- حه مه نوری عومەر کاکی(2008)، شیواز له شیعری کلاسیکی کوردیدا، نامهى ماستهر، مه لبه ندى كوردولۆجی زنجیره(21)، چاپی یه کهم، چاپخانهى تیشک، سلیمانی.
- ریژنه سیف الدین(2014)، تاییه تمه ندییه زمانیه کانی وشه و رسته له شه پى دهرونیدان، نامهى ماستهر، زانکوی سه لاهه دین، کولێژی زمان، به شى زمانى كوردی، ههولێر.
- سه لام ناوخوش(2012)، میژویه کی تر بۆ میژوی زمانى كوردی، چاپخانهى رۆژهه لات، ههولێر.
- شلیر ره سول به رزنجی(2011) لایه نی دهرونی ههست دهر پیرن له زمانى كوردیدا- (جنیودان) به نمونه، گوفاری ئەکادیمی ژماره 19 ههولێر.
- شیلان عوسمان عبدالرحمن(2009)، کارابونی زمان له په یوه ندییه کومه لایه تییبه کاند، ده زگای موکریانى، ههولێر.
- عبدالسلام نجم الدین و هدی اسماعیل(2017)، توندوتیژیا زمانى لدهف قوتابیین قوناغا ئاماده یی ل باژاری زاخو، گوفارا زانستین مرؤفایه تی یا زانکوی زاخو، ژماره 1.
- عبدلواحد مشیر دزه یی و شیرزاد سه بری عه لی سلیمانیه یی(2013)، چاپی یه کهم چاپخانهى رۆژهه لات ، ههولێر.
- عه بدولواحد موشیر دزه یی(2011)، كوردولۆجی، چاپی یه کهم، چاپخانهى پاک، ههولێر.
- عومەر میراوده لی(2008)، زمانى دهق، چاپی یه کهم، چاپخانهى وه زراه تی رۆشنییری، ههولێر.
- کرستین نوردنستام(2009)، زمان له روانگه ی ره گه زه وه، وه رگیرانی غازی عه لی خورشید، كوردولۆجی، سلیمانی.
- کنیر عبدالله (2007)، توندوتیژی وزیفی دژی ژنان له فه رمانگه حکومییه کاند، چاپی یه کهم، ده زگای چاپ و په خشی سه رده من سلیمانی.
- محمد صالح پیندرۆیی(جگه رسۆز)(2012)، رۆلی خیزان و قوتابخانه له ریشه کیشکردنی توندوتیژیدا، چاپی یه کهم، چاپخانهى رۆژهه لات. ههولێر.
- محمد معروف فتح(1990) زمانه وانى، چاپخانهى (دار الحکمه)، به غدا.
- هه وار عومەر فه قی ئەمین(2015)، بنه ماکانى زمانى په وه رده یی له پرۆگرامی خویندندا(خویندنی زمانى كوردی وه ک نمونه)، نامه ی ماستهر، فاکه لتى زانسته مرؤفایه تییبه کان- سکولی زمان / زانکوی سلیمانی.
- هیتمن عه بدولحه مید شه مس(2006)، شیواز و ده برین له بۆنه کومه لایه تییبه کاند، نامه ی ماستهر، کولێژی په روه رده /زانکوی کویه.
- هیتمن عه بدولحه مید شه مس(2013)، هه ژمونی زمان له که سیتی کورد، نامه ی دکتورا، کولێژی په روه رده /زانکوی کویه.
- احمد محمد الزغبي(2010)، علم النفس الاجتماعی، دار زهران، عمان.
- احمد مختار عمر(1996)، اللغة وإختلاف الجنسین، ط1، عالم الکتب، القاهره، مصر.
- ألیس کورانی(2013) اللغة والمجتمع عند العرب- الجاحظ نموذجا، دار الترجمس، ط1.
- بیبار اشار(1996)، سوسولوجیا اللغة. ترجمه عبدالواحد ترو، منشورات عویدات، بیروت، ط1.
- تاج الدین یوسف و.أم.الدکتور مجدی حاج ابراهیم(2009)رؤیه الاسلام تجاه عنف اللغوی، جمعیه طلبة الدراسة العليا و مرکز دراسة العليا بمالیزیا، کوالالامپور.

جمعه سيد يوسف (١٩٩٠)، سايكولوجية اللغة والمرض العقلي، سلسلة عالم المعرفة، كويت.
حسنين توفيق ابراهيم (١٩٩٩)، ظاهرة العنف السياسي في النظم العربية، مركز دراسة الوحدة العربية، بيروت.
رادية مرجان (٢٠١٢) تأثير التخطيط اللغوي على النظام التربوي في المدرسه الجزائرية واقع وافاق، اعمال الملتقى الوطني حول: التخطيط اللغوي.
رمضان محمد القذافي، عبد السلام بشير الدويبي (٢٠١٠)، علم النفس الاجتماعي المكتب الجامعي الحديث، الاسكندرية، مصر.
زينب محمد عبدالله (٢٠٠٥)، دور البثة المدرسية في سلوك العنف (دراسة ميدانية في مدينة بعقوبة- محافظة ديالى)، رسالة ماجستير جامعة بغداد – بعقوبة ديالى.

سميع ابو مغلى (١٩٧٨)، كتابات في اللغة، شريكة الاسدقاء للطباعة والتجارة.
صبري السيد (١٩٩٥)، علم اللغة الاجتماعي - مفهومه وقضاياها، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية، ط١.
عبد علي سلمان (١٩٨٥)، الانثروبولوجيا الاجتماعية، مطابع جامعه الموصل.
علي عبدالواحد وفي (١٩٨٣)، اللغة والمجتمع، مطبعة عكاظ للنشر والتوزيع.
عمر بلخير (٢٠٠٦)، تحليل خطاب المسرحي في ضوء النظرية التداولية، منشورات الاختلاف الجزائر، م١.
ماهر محمود عمر (١٩٨٨)، سيكولوجية العلاقات الاجتماعية، دار المعرفة الجامعية، ط١.
مراد عميروش و دليله صاحبي (٢٠١٢)، اراء الباحث الجزائري الاستاذ الدكتور، صالح بلعيد في مسألة التخطيط اللغوي من خلال مؤلفاته ودراساته، اعمال الملتقى الوطني حول، التخطيط اللغوي.

موفق ويسبي (١٩٨٩)، سمات الشخصية العراقية في كتابات الاجتماعيين العراقيين، رسالة ماجستير، جامعة بغداد.
نايف خرما (١٩٧٦)، أضواء على الدراسة اللغوية المعاصرة، سلسلة علم المعرفة العدد ٩، الكويت.
هادي نهر (١٩٨٨)، علم اللغة الاجتماعي عند العرب، دار الغضون-ط١، بيروت، لبنان.
هادي نهر (١٩٩٨)، اللسانيات الاجتماعية عند العرب، دار الامل للنشر والتوزيع، ط١.
هيثم سرحان (٢٠١٣)، تخصص اللغة العربية وادائها في الجامعات العربية، مجلة الكوفة، العدد (٣).
مصطفى بحر محمد (٢٠١٤) عنف اللغة وإشكالية التواصل، الحوار المتمدن - العدد: (٤٤٢٦) المحور: الفلسفة، علم النفس، وعلم الاجتماع،

<https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=410613>

أياد مسعود رابعة (٢٠١٨) العنف الالكتروني- اسبابه وسبل مواجهته، موقع أمد للاعلام، <https://www.amad.ps/ar/post/263226>

مراد موهوب () لغة العنف وعنف اللغة، جامعة السلطان مولاي سليمان، كلية الاداب والعلوم الانسانية، بني ملال.

Mawhoub3@hotmail.com

غازي مفلح ٢٠١٣، http://omerhago.blogspot.com/2013/11/blog-post_6406.html

<https://www.slideshare.net/abubashars/role-and-importance-of-language-in-the-curriculum>

Watts, Richards j.(2003), Politeness. Combridge: Cambridge University press.

٤٣-Jack Krupansky:(2016), Language Violence: <https://jackkrupansky.medium.com/violence-in-language-586e14c4b826>

kasper, Gabriele:(2005), Linguistic Etiquette. Intercultural Discourse and Communication. The Essential Readings. Edited by Scott F. Kiesling and acahristian Bratt Paulston. Blackwell Publishing Ltd.

B.H. Jerned and Gopta(1971), Can Language be Planned? An East West Centre Book, Honolulu. The University Press of Hawaii

Gibson Ferguson (2006), Language Planning and Education, Edinburgh University Press Ltd, First edition published.

Helmut Johannes VOLLMER(2006), Language Across the Curriculum, Intergovernmental Conference Languages of Schooling: towards a Framework for Europe Strasbourg 16-18 October .

په راویز:

<https://www.slideshare.net/abubashars/role-and-importance-of-language-in-the-curriculum> ابروانه